

ECONOMISCH-STATISTISCHE BERICHTEN

UITGAVE VAN DE STICHTING HET NEDERLANDSCH ECONOMISCH INSTITUUT

17 december 1969

54e jrg.

No. 2726

Versijnt wekelijks

COMMISSIE VAN REDACTIE:

H. C. Bos; R. Iwema; L. H. Klaassen;
H. W. Lambers; P. J. Montagne; A. de Wit

REDACTEUR-SECRETARIS:

P. A. de Ruiter

ADJUNCT REDACTEUR-SECRETARIS:

J. van der Burg

COMMISSIE VAN ADVIES VOOR BELGIË:

F. Collin; J. E. Mertens de Wilmars;
J. van Tichelen; R. Vandeputte; A. J. Vlerick

SECRETARIS COMMISSIE VAN ADVIES VOOR BELGIË:

J. Geluck

INHOUD

Ter afsluiting	1245
<i>Drs. G. de Man:</i> Conjunctuurpolitiek in de jaren '60 ..	1246
<i>Prof. Dr. F. Hartog:</i> Economische politiek in de westerse landen	1251
<i>Prof. Dr. H. C. Bos:</i> Economische hervorming in Oost- Europa	1255
<i>Drs. J. G. Waardenburg:</i> De Chinese economie in de jaren '60: op zoek naar zichzelf	1258
<i>Prof. Dr. J. H. P. Paelinck:</i> Ontwikkelingsdecennium: iets op- geschoten?	1264
<i>Prof. Dr. J. Tinbergen:</i> Naar een nieuwe wereldhandelsstruc- tuur en wereldarbeidsverdeling	1269
<i>Dr. S. L. Mansholt:</i> EEG: vorderingen en barrières	1275
<i>Dr. M. Weisglas:</i> Het Nederlandse bedrijfsleven in de jaren zestig	1278
<i>Dr. Ir. Th. P. Tromp:</i> Enkele aspecten van de technische en industriële ontwikkeling; verleden, heden en toekomst	1284
Mededelingen	1247
Uit de tijdschriftenmap	1253
Een decennium in cijfers gevat	1268
Geld- en kapitaalmarkt 1959-1969	1288

AUTEURSRECHT VOORBEHOUDEN

Ter afsluiting

Dit is dan het tweede speciale nummer over de jaren '60. Uiteraard vooral retrospectief, hier en daar ook een beetje prospectief. De redactie is de auteurs zeer erkentelijk.

Veel redactionele erkentelijkheid gaat ook uit naar Prof. Dr. C. D. Jongman, die in het verstreken decennium de Geld- en Kapitaalmarkt heeft verzorgd en die nu — bij zijn tienjarig jubileum als „chroniqueur” — de wens te kennen heeft gegeven zijn taak te beëindigen. De redactie is hem veel dank verschuldigd voor de wijze waarop hij week-in, week-uit een forse brok monetair wel en wee heeft geboekstaafd.

De jaren '60 zijn een periode geweest van sterk stijgende welvaart. Ultimo 1969 zijn materiële-behoeftebevredigingsmiddelen voorhanden én voor velen bereikbaar in een omvang als men tien jaar geleden niet voor mogelijk hield. Althans in het „Noorden” van deze wereld. Het „Zuiden” echter heeft zijn achterstand alleen maar groter zien worden, niet alleen absoluut, maar op vele punten ook relatief. Tegen die achtergrond is menige „consumption” van ons zeer „conspicuous”. *ESB* is niet het medium om hierover zwaar te moraliseren; wij zouden de lezer hooguit in overweging willen geven zich van de bedoelde achterstand rekenschap te geven, wanneer hij de op blz. 1268 weergegeven cijfers over het voorspoedige reilen en zeilen van de Nederlandse economie in de periode 1958-1969 beschouwt.

Na correctie voor prijsstijgingen steeg het nationale inkomen per hoofd van de Nederlandse bevolking in die periode liefst met bijna 60%. Wie moppert dat de fiscus daar zo veel van heeft opgeschrokt, maakt zich schuldig (a) aan overdrijving, zoals hij op blz. 1268 zelf ook kan zien (want directe en indirecte belastingen tezamen stegen, als percentage van datzelfde nationale inkomen, slechts van 24,2 tot 27,3%), en (b) aan onkunde, en wel van het feit dat veel van die belastingopbrengst moest worden gebruikt om de, mede door hemzelf veroorzaakte, nadelige externe effecten van de economische groei te redresseren.

Relativering van het begrip economische groei is ook om een andere reden dan die m.b.t. de kloof tussen „Noord” en „Zuid” nodig. De welvaartstheorie heeft de afgelopen twee, drie jaar een „revival” ondergaan, waarvan de weerslag zich ook in *ESB* deed gevoelen (herinnerd moge o.a. worden aan de in 1968 uitgebrachte speciale nummers over „De kosten van economische groei”). Het begrip „economische groei”, te lang klakkeloos vereenzelvigd met welvaarts groei, is voorwerp van hernieuwde studie geworden, ditmaal onder de economen zelf. Daarmee is ook de, voorheen als axioma aanvaarde, spreuk „geen welzijnstoename zonder welvaarts-groei” in discussie geraakt. Een generatie economen is aangetreden die, zo niet afwijzend, dan toch in ieder geval vrij agnostisch staat tegenover de groeigod.

Ook in het nieuwe decennium zullen de problematiek Noord-Zuid en het welvaartsbegrip ongetwijfeld menige *ESB*-kolom voor zich opeisen. Maar *ESB* zou *ESB* niet zijn, als ook (andere) nieuwe ontwikkelingen in het economisch denken niet in dit blad zouden worden aangesneden.

dR

Conjunctuurpolitiek in de jaren '60

Ontwikkelingstendensen in het begrotingspolitieke denken en handelen

Drs. G. de Man

De theorie van de anti-cyclische begrotingspolitiek, zoals men die thans in elk leerboek over economische politiek kan aantreffen, vindt haar ontstaan in de jaren dertig, toen Keynes met de publikatie van zijn *General Theory*¹ de macro-economische analyse op een nieuw spoor zette.

De theorie van Keynes voorzag niet alleen in het onvermogen van de traditionele (in navolging van Keynes meestal als klassiek aangeduide) theorie om het verschijnsel van een langdurige onderbesteding en werkloosheid te verklaren, maar zij gaf tevens de middelen aan om een dergelijke situatie het hoofd te bieden². Daarmee werd de basis gelegd voor de moderne conjunctuurpolitiek, waarvan de in de aanhef genoemde anti-cyclische begrotingspolitiek een uiterst belangrijk onderdeel vormt.

In de theorie van de anti-cyclische begrotingspolitiek behoort het tot de taak van de overheid bestedingstekorten en -overschotten in de particuliere sector, welke gepaard gaan met werkloosheid respectievelijk prijsstijging, te compenseren door het creëren van tekorten, respectievelijk overschotten op de overheidsbegroting door middel van het variëren van haar inkomsten en uitgaven. Daarmede wordt het pre-Keynesiaanse criterium van het onder alle omstandigheden te handhaven begrotingsevenwicht, dat in de jaren dertig slechts tot verscherping van de depressie heeft bijgedragen, overboord gezet en wordt de begroting bewust dienstbaar gemaakt aan de stabilisering van de conjunctuur.

Met uitzondering van enkele zich liberaal noemende economen, zoals bijv. Ludwig von Mises, werd dit op de Keynesiaanse analyse gebaseerde principe van de compenserende overheidsbegroting na de oorlog door de economen algemeen aanvaard en verdedigd. In die zin kan men zeggen, dat alle economen van na de oorlog Keynesianen zijn.

Het heeft evenwel meer tijd gevegd alvorens ook de politici algemeen tot het inzicht kwamen van de juistheid van het volgen van een anti-cyclische begrotingspolitiek. Met name in de Verenigde Staten heeft het tot het begin van de jaren zestig geduurd alvorens onder de regering-Kennedy het beginsel van de sluitende begroting werd losgelaten en bewust een tekort werd gecreëerd door verlaging van de belastingen, teneinde daarmee de nationale bestedingen te stimuleren en de heersende conjuncturele werkloosheid te verminderen. Deze conjunctuurpolitieke doorbraak is op kernachtige wijze onder woorden gebracht door H. Stein, die zegt:

„Herbert Hoover recommended a big tax increase in 1931 when unemployment was extremely high and a large budget deficit was in prospect. John F. Kennedy recommended a big tax reduction in 1962 when unemployment was again a problem, although a much less serious one, and a large budget deficit was again in prospect. The contrast between these two Presidential decisions symbolizes the revolution in fiscal policy that occurred in the intervening thirty-one years”³.

Het is wellicht niet overdreven om te stellen, dat deze begrotingspolitieke doorbraak in de Verenigde Staten, niet alleen voor dat land zelf, maar ook internationaal gezien, de belangrijkste gebeurtenis vormt met betrekking tot de ontwikkeling van het begrotingspolitieke denken en handelen in de jaren zestig. De conjuncturele ontwikkeling in de Verenigde Staten oefent nl. een niet te verwaarlozen invloed uit op de conjunctuur in de rest van de wereld, met name West-Europa, zij het dat de invloed op West-Europa in belangrijke mate via de grondstoffen producerende landen loopt.

CONJUNCTUURPOLITIEK EN ECONOMISCHE GROEI

De theorie van Keynes werd ontwikkeld tegen de achtergrond van de in de jaren dertig heersende en vrijwel permanent lijkende onderbesteding. Daardoor kwam het accent in de Keynesiaanse analyse sterk te liggen op de verklaring van een situatie van onderbesteding en het aangeven van de mogelijkheden voor de overheid om deze onderbesteding te compenseren (permanente tekortenpolitiek).

Na de oorlog echter heeft de economische ontwikkeling een geheel ander beeld vertoond dan in de periode tussen de beide wereldoorlogen. Dit verschil in ontwikkeling wordt geïllustreerd in de tabel.

Groei, werkloosheid en prijzen gedurende de perioden
1925-1938 en 1955-1965 a)

Land	Gemiddelde jaarlijkse procentuele verandering van het reële bruto nationaal produkt		Gemiddeld peil van de werkloosheid in procenten van de beroepsbevolking		Gemiddelde jaarlijkse procentuele verandering van het consumptieprijspeil	
	1925-1938	1955-1965	1925-1938	1955-1965	1925-1938	1955-1965
Nederland.....	1	4,5	6,5	1,3	-1,5	3,5
België.....	0	4	6,5	2,5	0	2,5
Frankrijk.....	0	5,5	3	1	0	4,75
(West-)Duitsland ...	4	6	8	2	-1	2,75
Italië.....	2	6	4,5	5	0	3,5
Zweden.....	3	4	5	2	-0,5	4
Engeland.....	2,5	3	9	1,5	-1	3,5
Verenigde Staten ...	1	4	14	5	-1,5	1,75

a) Cijfers, met uitzondering van die voor Nederland, ontleend aan: Walter Heller e.a.: *Fiscal policy for a balanced economy*, OECD, Parijs 1968, blz. 80. Cijfers voor Nederland ontleend aan: A. Maddison: *Economic growth in the West*; CPB: *De Nederlandse economie in 1970*; CBS, *Zestig jaren statistiek in tijdreeksen*; Verslag Nederlandsche Bank 1968.

Met uitzondering van Duitsland, waar Hitler's bewapeningspolitiek na 1933 de groei stimuleerde en Zweden, dat al vroeg een actieve conjunctuurpolitiek volgde, is er in de periode 1925-1938 nauwelijks van economische groei sprake, terwijl in de periode 1955-1965 in alle genoemde landen, met uitzondering van Engeland, juist een zeer sterke groei optrad. Daarmee samenhangend was in de periode 1925-1938 de werkloosheid hoog en vertoonde het prijspeil een dalende tendens. In de periode 1955-1965 was daarentegen de werkloosheid laag, met uitzondering van Italië en de Verenigde Staten, waar deze mede aan structurele oorzaken moet worden toegeschreven, en waren de prijzen aan een vrijwel voortdurende opwaartse druk onderhevig.

In deze situatie van een overwegend expansieve economische ontwikkeling, waarbij de recessies meer het karakter hadden van een vertraging van de groei dan van een werkelijke teruggang van de productie en de bestedingen, moest de conjunctuurpolitiek in hoofdzaak worden afgestemd op het remmen van de bestedingen, teneinde overspanning en prijsstijging tegen te gaan. Hoewel het Keynesiaanse conjunctuurpolitieke instrumentarium, dat werd ontwikkeld tegen de achtergrond van een situatie van onderbesteding, evenzeer toepasbaar is op situaties van overbesteding, moet toch de vraag worden gesteld of, en zo ja welke, complicaties zich bij de toepassing daarvan zullen voordoen, indien perioden van onderbesteding en overbesteding elkaar niet, zowel naar tijd als omvang, regelmatig afwisselen. Met andere woorden, welke moeilijkheden kunnen er optreden bij het voeren van een anti-cyclische begrotingspolitiek in een tijd die wordt gekenmerkt door economische groei en het in hoge mate overheersen van de expansieve krachten boven de recessieve?

Alvorens op deze vraag in te gaan moeten we hier een opmerking maken over de verhouding tussen de conjunctuurpolitiek en de groeipolitiek. Na de oorlog is de aandacht in de macro-economische analyse in niet geringe mate verschoven van de conjunctuurtheorie naar de groeitheorie. De conjunctuurtheorie raakte enigszins op het tweede plan. De conjunctuur zou een min of meer overwonnen probleem zijn en de aandacht zou thans in hoofdzaak moeten worden gericht op de vragen met betrekking tot de economische groei. Deze conclusie lijkt ons voorspand voorbarig. Wat nl. de oorzaken van de na-oorlogse economische groei ook mogen zijn, één daarvan is in elk geval de gevoerde conjunctuurpolitiek, waardoor, en dit in tegenstelling tot de situatie vóór de oorlog, werd voorkomen dat recessieve ontwikkelingen in de conjunctuur (voor Nederland: 1952, 1957, 1967) zich konden doorzetten. Daarmee werd aan één van de voorwaarden voor economische groei voldaan, nl. het tot het uiterst mogelijke beperken van het onbenut laten van produktiefactoren. Met andere woorden, de conjunctuur is *niet* een overwonnen zaak, maar de conjunctuurpolitiek is er in geslaagd de doorwerking van verstoringen van het conjuncturele evenwicht in neerwaartse richting tot het uiterste te beperken.

De taak waarvoor we nu gesteld zijn, is na te gaan waarom de conjunctuurpolitiek in het tegengaan van conjuncturele overspanning en prijsstijging gedurende het afgelopen decennium zoveel minder succesvol is geweest, en aan te geven welke mogelijkheden er eventueel zijn om de effectiviteit van de conjunctuurpolitiek in de hausse te vergroten.

Mededelingen

— Dit nummer, dat iets later dan gebruikelijk de abonnees zal bereiken, is de laatste aflevering van de jaargang 1969. De jaargang 1970 zal openen met de aflevering van 1 januari.

— Het register van de jaargang 1969 zal, in tegenstelling tot wat voorheen gewoonte was, pas in het nieuwe jaar aan de abonnees worden toegestuurd, waarschijnlijk half januari a.s.

— Het Nederlands Economisch Instituut gaat verhuizen, ook de redactie en administratie van *ESB*. Deze verhuizing zal plaatsvinden tussen 8 en 15 januari 1970. Nieuwe adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016.

Redactie en administratie van *ESB* zijn dan voortaan telefonisch bereikbaar onder nummer (010) 14 55 11, toestel 3701.

VORMEN VAN ANTI-CYCLISCHE BEGROTINGSPOLITIEK

Toen na de oorlog het beginsel van de anti-cyclische begrotingspolitiek werd aanvaard en de traditionele norm van het onder alle omstandigheden te handhaven begrotingsevenwicht⁴ werd losgelaten, werden de theoretici voor de vraag geplaatst op welke wijze aan het anti-cyclische begrotingsbeleid gestalte zou moeten worden gegeven, of m.a.w. welke nieuwe begrotingsnormen de oude zouden moeten vervangen. Hoewel de praktische toepassing van het anti-cyclische begrotingsbeleid in de Verenigde Staten het langst op zich heeft laten wachten, is toch in dit land de discussie over deze vraag het eerst op gang gekomen.

Het ging daarbij met name om de vraag of de regering grote bevoegdheden zouden moeten worden gegeven om op korte termijn variaties aan te brengen in de belastingen en de uitgaven, teneinde de conjunctuur te stabiliseren, dan wel of deze bevoegdheden haar zo veel mogelijk zouden moeten worden onthouden en naar in het budget ingebouwde, automatisch werkende, conjunctuurstabilisatoren zou moeten worden gezocht.

Het nadeel van de eerstgenoemde mogelijkheid is, dat men in uitzichtloze discussies verzeild kan raken over de vraag wat conjunctureel nog net wel en wat niet meer verantwoord is met betrekking tot de ontwikkeling van belastingen en uitgaven. En aangezien deze grens onmogelijk exact kan worden aangegeven, is de kans groot, dat marginale uitgavenverhogingen en -verlagingen van de be-

¹ J. M. Keynes: *The general theory of employment, interest and money*, Londen 1936, eerste druk.

² Daarmee wil overigens niet gezegd zijn, dat Keynes in alle onderdelen van zijn theorie strikt origineel was.

³ Herbert Stein: *The fiscal revolution in America*, Chicago 1969, blz. 3.

⁴ D.w.z. evenwicht op de gewone dienst, terwijl voor de financiering van kapitaaluitgaven leningfinanciering was toegestaan, voor zover de met de leningen te financieren investeringen tenminste rente en aflossing zouden opbrengen, of — in een iets modernere versie — tenminste een duurzaam nut zouden opleveren (de zgn. gulden-financieringsregel).

lastingen zullen worden verdedigd en doorgevoerd op grond van het vage argument; dat de conjunctuur het nog net kan dragen, terwijl dit in feite niet het geval behoeft te zijn.

Op grond van deze overwegingen, alsmede op grond van de weerstand tegen het al te veel delegeren van bevoegdheden aan de overheid werd in de *Verenigde Staten* na de oorlog vrij algemeen gekozen voor de tweede oplossing, die bekend werd onder de naam van het automatisch compenserend budget ⁵. Dit gaat uit van een programma van uitgaven en inkomsten, waarbij de netto bestedingsimpuls van de begroting (het begrotingssaldo na correctie voor de posten die geen invloed hebben op de bestedingen) juist zo groot is, dat volledige werkgelegenheid wordt gerealiseerd.

Wanneer men nu bij een versnelling van de conjunctuur aan de vastgestelde begroting vasthoudt, zal de van de begroting uitgaande impuls kleiner worden, omdat de belastingontvangsten nu automatisch (ten gevolge van de progressie in de belastingtarieven zelfs meer dan proportioneel) zullen toenemen, terwijl anderzijds bepaalde uitgaven van de overheid — met name inkomensoverdrachten in de sociale sfeer — automatisch afnemen. Er gaat van de begroting een automatisch werkende, remmende invloed uit.

Wanneer de conjunctuur vertraagt zullen de belastingontvangsten automatisch (en ten gevolge van de progressie in de tarieven ook in dit geval meer dan proportioneel) dalen, terwijl anderzijds de overdrachtsuitgaven in de sociale sfeer automatisch toenemen, zodat bij handhaving van het overige uitgavenprogramma de bestedingsimpuls van de begroting toeneemt en een stimulerende invloed op de conjunctuur wordt uitgeoefend.

Het in *Nederland* in het begin van de jaren zestig door J. Zijlstra, de toenmalige Minister van Financiën, geïntroduceerde structurele begrotingsbeleid ⁶ berust in hoofdzaak op het hiervoor geschetste principe van het automatisch compenserend budget. Ook in ons land bleek de behoefte te bestaan om binnen het kader van het reeds veel eerder aanvaarde beginsel van het anti-cyclische begrotingsbeleid duidelijke begrotingsnormen te formuleren, teneinde daarmee te ontkomen aan het gevaar, dat allerlei om andere dan conjuncturele redenen gewenste mutaties in uitgaven en belastingen mede zouden worden bepleit op grond van een vaag aangeduide conjuncturele wenselijkheid. Met het structurele begrotingsbeleid werden de grenzen aangegeven voor een conjunctureel neutrale ontwikkeling van uitgaven en belastingen, binnen welke grenzen de, politiek bepaalde, prioriteiten kunnen worden afgewogen.

De Nederlandse variant van het automatisch compenserend budget wijkt in gunstige zin af van de verschillende in de Amerikaanse literatuur ontwikkelde varianten, omdat expliciet is rekening gehouden met de economische groei en de gevolgen daarvan voor het budget. Dit was naast de bovengenoemde overweging zelfs één van de belangrijkste factoren waarom men tot de toepassing van het structurele begrotingsbeleid overging. Op de inhoud van het in ons land sinds 1962 toegepaste structurele begrotingsbeleid zullen we hier niet ingaan; volstaan moge worden met te verwijzen naar de in noot 6 genoemde literatuur.

In de volgende paragraaf zullen we nagaan waarom het anti-cyclische begrotingsbeleid in *Nederland* in de jaren zestig, ondanks de toepassing van de structurele budget-

norm (ingebouwde stabilisatie), zo weinig succesvol is geweest in het beteugelen van de conjuncturele hausse.

OORZAKEN VAN HET FALEN BIJ DE UITGAVEN

Laten we in de eerste plaats de oorzaken van het falen van de anti-cyclische begrotingspolitiek in de hausse aan de kant van de uitgaven onderzoeken.

In een lang aanhoudende hoogconjunctuur impliceert het voeren van een anti-cyclische begrotingspolitiek het achterblijven van de groei van de overheidssector bij die van de particuliere sector, tenzij de anti-cyclische werking van de begroting geheel via de inkomsten wordt gerealiseerd. Dit achterblijven van de overheidsbestedingen bij de private bestedingen blijkt in de praktijk op allerlei manieren te stuiten.

1. Er kunnen conflicten ontstaan met andere politieke doelstellingen, zoals bijv. onderwijs, defensie, wegenaanleg, sociale woningbouw, preventieve gezondheidszorg e.d., die bij consequente toepassing van een anti-cyclisch begrotingsbeleid in een tijd van lang aanhoudende hausse minder zouden kunnen groeien dan politiek gewenst is, terwijl belangenvertegenwoordigers uit deze sectoren juist menen, dat er in een tijd van hoge welvaart wel wat extra kan gebeuren, te meer ook omdat de belastingontvangsten ruim vloeien.

2. Veel overheidsvoorzieningen zijn in hoge mate complementair met particuliere bestedingscategorieën, die met name in de hoogconjunctuur sterk groeien (auto's en wegen; vrijetijdsbesteding en recreatieve voorzieningen, grotere deelneming aan voortgezet onderwijs en de daarvoor noodzakelijke extra onderwijsvoorzieningen). Teneinde bottlenecks te voorkomen zullen de betreffende overheidsbestedingen tenminste in gelijke mate met de particuliere bestedingen, waarmee ze complementair zijn, moeten meegroeien.

3. De salarissen van de overheid, die ongeveer 50% van de begroting uitmaken, zullen met de ontwikkeling van de inkomens in de particuliere sector moeten meegroeien, zodat ook hier een achterblijven van de overheid moeilijk realiseerbaar is. Drees en Gubbi hebben in hun recente boek als mogelijkheid genoemd, dat de overheid niet passief de salarisontwikkeling in de particuliere sector volgt, maar de overheids-salarissen juist anti-cyclisch varieert in die zin, dat in de hoogconjunctuur de groei van de overheids-salarissen achterblijft bij die in de particuliere sector en in de recessie daarop vooruitloopt ⁷. Een dergelijk beleid zou inderdaad zinvol kunnen zijn, wanneer perioden van over- en onderbesteding elkaar met een zekere regelmaat afwisselen. In een overwegend expansief economisch

⁵ Zie bijv. Milton Friedman: „A monetary and fiscal framework for economic stability”, 1948, opgenomen in zijn *Essays in Positive Economics*. Friedman verwacht voor de stabilisering van de conjunctuur overigens het meeste heil van een niet-discretionaire monetaire politiek. Zie verder *Annual Report of the Council of Economic Advisers*, 1962.

⁶ J. Zijlstra: *Möglichkeiten und Grenzen der Konjunkturpolitik*, Kieler Vorträge, Neue Folge 24, Kiel 1962. Ook opgenomen in de bundel *Opstellen over openbare financiën*, 1 onder redactie van H. W. J. Bosman e.a. Zie eveneens C. J. Oort en G. de Man: „De 'Zijlstra-norm' in theorie en praktijk”, in *Economisch Kwartaaloverzicht* van de Amsterdam-Rotterdam Bank NV, maart en juni 1968. De Miljoenennota's sinds 1962.

⁷ W. Drees Jr. en F. Th. Gubbi: *Overheidsuitgaven in theorie en praktijk*, Groningen 1968, blz. 103.

klimaat is een dergelijk beleid echter, zowel op grond van sociale overwegingen als om redenen van personeelsbeleid, moeilijk uitvoerbaar.

Uit het voorgaande mag worden afgeleid, dat het uitermate moeilijk is de groei van de overheidsuitgaven in de hausse bij de groei van het nationale inkomen te doen achterblijven en dat derhalve de variatie van de uitgaven helaas een moeilijk hanteerbaar instrument van conjunctuurpolitiek is ter bestrijding van overbesteding. Slechts op een tweetal hiervoor nog niet genoemde punten zien we mogelijkheden voor een anti-cyclische variatie van de overheidsuitgaven.

Het betreft hier in de eerste plaats de inkomensoverdrachten, die niet automatisch anti-cyclisch variëren, maar die niettemin in de hoogconjunctuur kunnen worden verlaagd, zonder dat daarmee bepaalde speciaal zwakke groepen van de bevolking worden getroffen. Hierbij kan o.a. worden gedacht aan woningbouwsubsidies en bijdragen ten laste van de schatkist in de premie van de AOW.

In de tweede plaats moet het mogelijk worden geacht bepaalde *nieuwe* projecten zo veel mogelijk te verschuiven naar perioden van economische vertraging⁸. Voor de timing van het beginnen van dergelijke nieuwe projecten zou een vrij ruime beslissingsbevoegdheid behoren te worden gegeven aan de Minister van Financiën. Teneinde de effectiviteit van een dergelijk beleid verder te verhogen zouden daarbij niet alleen de nieuwe investeringsprojecten van het Rijk in beschouwing moeten worden genomen, maar ook die van de lagere overheid. Bij deze nieuwe projecten kan worden gedacht aan bijv. nieuwe vliegvelden, tunnels, ondergrondse stadsspoorlijnen, schouwburgen en congrescentra (gemeentelijke statussymbolen bij uitstek).

OORZAKEN VAN HET FALEN BIJ DE INKOMSTEN

Aan de inkomstenkant van de begroting springt één zeer gunstig conjunctuurpolitiek aspect direct in het oog, nl. de progressie in de tarieven voor de loon- en inkomstenbelasting. Daardoor wordt nl. bij stijgend inkomen, voor zover de belasting aan de bron wordt geheven (loonbelasting) direct en in de overige gevallen (inkomstenbelasting) met een zekere vertraging, een relatief toenemend deel van het inkomen wegbelast, waarmee een matigende invloed op de conjunctuur wordt uitgeoefend. De conjunctuurpolitieke hantering van dit instrument kan nog worden verhoogd door versnelling of vertraging aan te brengen in het opleggen van voorlopige aanslagen. Dit laatste middel kan echter niet worden gehanteerd als dekking voor een structurele verhoging van het uitgavenniveau, zoals enige jaren geleden is beproefd.

Er zijn echter ook conjunctuurpolitieke schaduwzijden aan de progressie in de tarieven te onderkennen. In een langdurig expansief milieu zal nl. de belastingdruk regelmatig zwaarder worden. Parallel daarmee wordt de politieke drang naar verlaging van de sterk stijgende belastingdruk steeds groter. Dit heeft er in de afgelopen vijftien jaar vrijwel steeds toe geleid, dat een aanpassing van de tarieven voor de loon- en inkomstenbelasting werd doorgevoerd op momenten, dat de capaciteitsgrenzen werden bereikt, waardoor overbesteding, prijsstijging en een tekort op de lopende rekening van de betalingsbalans in de hand werden gewerkt.

Op 1 januari 1955 werden de tarieven voor de loon- en inkomstenbelasting verlaagd en in 1956 kwam Nederland in een duidelijke situatie van overbesteding. Op 1 juli 1962 werden de tarieven voor de loon- en inkomstenbelasting wederom verlaagd en mede hierdoor zette de aanvankelijke ten eerste gewenste conjuncturele ontspanning in dat jaar riet door en versnelde in de tweede helft van het jaar de conjunctuur weer. Daarna werden de tarieven weer aangepast op 1 juli 1965, terwijl in het daarop volgende jaar de conjunctuur zijn hoogtepunt bereikte en de recessie van 1967 intrad. Opgemerkt zij, dat de tariefaanpassingen niet de enige oorzaak zijn van de conjuncturele ontwikkeling, die op de tariefverlagingen volgde, maar zij hebben er wel duidelijk toe bijgedragen. Alleen van de tariefverlaging per 1 juli 1967 kan worden gezegd, dat zij conjunctureel op het juiste moment plaatsvond. De tariefverlaging per 1 januari 1970, waartoe onlangs werd besloten, bergt weer hetzelfde gevaar in zich als de eerdergenoemde verlagingen.

We kunnen dus vaststellen, dat de anti-cyclische werking van de progressieve tarieven op bepaalde, conjunctureel meestal ongunstige momenten ten gevolge van de tariefcorrecties omslaat in een plotseling vrij groot pro-cyclisch effect.

Uitgaande van deze constatering lijkt het ons, indien men er niet in slaagt de tariefcorrecties conjunctureel beter te timen, aanbevelenswaardig deze gelijkmatiger over de tijd te spreiden. Daarmee voorkomt men de schok-effecten voor de bestedingen, zoals we die tot nu toe gezien hebben, terwijl bovendien debatten over omvang en tijdstip van de tariefcorrecties, die wellicht de geloofwaardigheid van de conjunctuurpolitiek niet altijd ten goede komen, kunnen worden vermeden.

In deze richting van het gelijkmatig over de tijd verdelen van de tariefcorrecties gaat het voorstel van de Minister van Financiën om over te gaan tot een systeem van tariefcorrecties waarbij jaarlijks de tarieven zodanig worden bijgesteld, dat de drukverzwaring ten gevolge van de zuiver nominale-inkomensgroei (prijsstijging) wordt geëlimineerd⁹.

Bij doorvoering van dit systeem van tariefcorrectie blijft de progressiewerking ten gevolge van de *reële* inkomensgroei gehandhaafd, hetgeen overigens betekent dat de automatisch compenserende werking van de begroting, voor zover het de belastingen betreft, wordt beperkt tot de progressiewerking, die het gevolg is van de *meer dan trendmatige reële* groei van het nationale inkomen. En men kan zich met recht afvragen of dat voldoende is.

DE CONJUNCTUURPOLITIEKE BETEKENIS DER NIET-BELASTINGMIDDELEN

Naast de belastinginkomsten heeft het Rijk nog enige andere bronnen van inkomsten, zoals winsten uit staatsbedrijven, ontvangen interest, retributies e.d., die bekend staan als de niet-belastingmiddelen. De vraag is nu of deze inkomsten ook als instrument van conjunctuurpolitiek kunnen worden gehanteerd. Voor zover deze inkomsten afhankelijk zijn van door het Rijk vast te stellen tarieven van retributies en prijzen voor aan het publiek te leveren goederen en diensten, kan het antwoord op de genoemde vraag be-

⁸ Zie ook: F. Th. Gubbi: „Slagvaardige conjunctuurpolitiek”, in *ESB* van 16 en 23 april 1969.

⁹ *Voorontwerp van een wettelijke regeling tot jaarlijkse bijstelling van de tariefstabellen van de loon- en inkomstenbelasting*. Ministerie van Financiën, Den Haag 1969.

vestigend luiden. Indien nl. in de hausse deze retributies en prijzen worden verhoogd, wordt daarmee de koopkracht in de particuliere sector beperkt. Voor zover de overheid de uit deze retributie- en prijsverhoging voortvloeiende extra inkomsten niet aanwendt voor extra overheidsbestedingen zal een matigend effect op de nationale bestedingen, en daarmee op de conjunctuur, worden uitgeoefend. Verhoging van retributies en overheidsprijzen kan worden vergeleken met verhoging van indirecte belastingen.

Behalve de genoemde voorwaarde, dat de extra inkomsten niet worden aangewend voor extra uitgaven moet als tweede voorwaarde voor het succes van dit beleid worden genoemd, dat de daaruit voortvloeiende verhoging van de prijsindex voor de gezinsconsumptie geen aanleiding mag geven tot eisen voor additionele loonsverhogingen. In dat geval zou nl. het effect weer worden geneutraliseerd en zou slechts worden bijgedragen tot een inflatoire ontwikkeling.

Wil dit beleid, alsmede de conjunctuurpolitieke variatie van indirecte belastingen (met name omzetbelasting), effectief zijn, dan zal er uitdrukkelijk overeenstemming over moeten worden bereikt, dat verhogingen van het prijspeil van de gezinsconsumptie, voor zover die het gevolg zijn van verhoging van indirecte belastingen, retributies en overheidsprijzen, geen aanleiding zullen mogen geven tot looneisen. Als belangrijkste argument daarbij kan gelden, dat de genoemde verhogingen een verschuiving van inkomens van de particuliere sector naar de overheid impliceren, die de inkomensverdeling binnen de particuliere sector onveranderd laat en dus geen reden kunnen geven voor looneisen. Dit in tegenstelling tot verhogingen van private prijzen, die wel een verschuiving in de inkomensverdeling binnen de particuliere sector tot gevolg kunnen hebben. Gegeven een gewenste of aanvaarde inkomensverdeling zal bij verstoring daarvan door verhogingen van private prijzen wél aanleiding kunnen bestaan voor looneisen.

Helaas is in de praktijk aan geen van beide voorwaarden voldaan. Bij de loononderhandelingen worden de prijsverhogingen ten gevolge van verhoging van indirecte belastingen, retributies en overheidsprijzen niet geëlimineerd. Het is thans zelfs zo, dat verhogingen van indirecte belastingen worden achterwege gelaten of uitgesteld om daarmee de looneisen te matigen.

Ook aan de eerstgenoemde voorwaarde is niet voldaan. In het kader van het structurele begrotingsbeleid wordt nl. de gehele feitelijke groei van de niet-belastingmiddelen bij de trendmatige begrotingsruimte gevoegd en is daarmee onder het huidige beleid inzake de aanwending van de begrotingsruimte beschikbaar voor verhoging van de uitgaven.

Verhoging van retributies en overheidsprijzen heeft onder de huidige omstandigheden dus wél betekenis voor de financiering van de overheidsuitgaven, doch géén uitdrukkelijke conjunctuurpolitieke functie.

SUGGESTIES

Uit het voorgaande enigszins in mineur getoonzette betoog kan worden afgeleid, dat de tas met begrotingspolitieke instrumenten ter beteugeling van de hoogconjunctuur vrijwel leeg is, hetzij omdat de instrumenten ondeugdelijk bleken, hetzij omdat ze, hoewel deugdelijk, toch zijn weggegooid.

Tot slot van dit betoog willen we enkele suggesties doen, die de conjunctuurpolitieke hantering van de begroting

in de toekomst wellicht iets meer tot haar recht kunnen doen komen.

1. Er zal een grotere bevoegdheid moeten worden gegeven aan de Minister van Financiën tot het nemen van discretionaire maatregelen, zoals bijv. het op korte termijn variëren, binnen bepaalde grenzen, van de tarieven van diverse belastingen, alsmede de bevoegdheid tot het bepalen van het tijdstip waarop nieuwe projecten mogen worden aangevangen, zowel in de sfeer van het Rijk als in die van de lagere overheid. Het gebruik van alleen automatisch werkende conjunctuurstabilisatoren is duidelijk onvoldoende gebleken.

2. Ook de conjunctuurpolitieke variatie van retributies en overheidsprijzen zou een belangrijke plaats in het geheel van instrumenten kunnen innemen, waarbij niet alleen de door het Rijk vastgestelde en geheven retributies en prijzen in aanmerking komen, maar tevens die van de lagere overheid. Bij het prijsbeleid dient het afwijkende karakter van door de overheid vastgestelde en geïnde prijzen dan echter wel te worden erkend en dienen op grond daarvan bij de toepassing van de regels voor het prijsbeleid retributies en overheidsprijzen buiten beschouwing te worden gelaten.

3. Bij het trendmatige begrotingsbeleid dient een gedeelte van de begrotingsruimte te worden gereserveerd voor onvoorziene uitgaven of onvoorziene uitgavenverhogingen, (die niet het gevolg zijn van prijsstijgingen) teneinde overschrijding van de ruimte bij de uitvoering van de begroting zoveel mogelijk te voorkomen. Voorts dient de ruimteberekening te geschieden op basis van eenvoudige en controleerbare vuistregels, omdat anders de geloofwaardigheid van het structurele begrotingsbeleid verloren gaat.

4. Door een veel betere voorlichting van het Nederlandse volk omtrent de macro-economische samenhangen in onze volkshuishouding dient de redelijkheid en daarmee ook de aanvaardbaarheid van conjunctuurpolitieke maatregelen te worden bevorderd. Wij zijn nl. van mening, dat door een goede, regelmatige voorlichting het begrip voor de economische politiek bij het Nederlandse volk in hoge mate kan worden verbeterd, dan thans door de pers en door uitzendingen van Kamerdebatten via de televisie gebeurt. Een rationeel beleid kan doorzichtig en daarmee aanvaardbaar worden gemaakt. Iedereen weet, dat men met prijsstijging niets opschiet. Als de oorzaken van prijsstijging worden duidelijk gemaakt en tevens wordt aangegeven hoe men haar kan vermijden, zal dat velen aanspreken.

5. In samenhang met het voorgaande zal de presentatie van de begroting waar enigszins mogelijk moeten worden vereenvoudigd, opdat het gehele begrotingsbeleid van de overheid meer doorzichtig wordt.

We hebben ons in dit artikel beperkt tot de *begrotingspolitiek* als instrument van conjunctuurbeheersing en de overige instrumenten van conjunctuurpolitiek buiten beschouwing gelaten. Het in feite te voeren beleid zal uiteraard zo moeten zijn opgebouwd, dat van al de beschikbare instrumenten een evenwichtig gebruik wordt gemaakt. Aangezien de begrotingspolitiek o.i. thans het meest in het gedrang komt (wellicht m.u.v. de loonpolitiek) hebben we ons daartoe beperkt, te meer ook omdat wij van mening zijn, dat het begrotingsbeleid bij de conjunctuurpolitiek een dominerende rol moet vervullen. Hopelijk zal zij in het voor ons liggende decennium deze rol beter kunnen vervullen dan in de jaren zestig het geval is geweest.

G. de Man

Economische politiek in de westerse landen

Prof. Dr. F. Hartog

In dit artikel zal worden getracht, in hoofdlijnen de economische politiek in de voornaamste westerse landen gedurende de jaren zestig te typeren. Met name gaat het er om aan te geven of en in hoeverre de jaren zestig inderdaad een eigen beeld te zien geven. Om niet verzeild te raken in een niet te overzien veld van problemen zullen wij ons beperken tot de vier belangrijkste westerse landen: Verenigde Staten, West-Duitsland, Groot-Brittannië en Frankrijk.

Het spreekt vanzelf dat een decade, die gespannen staat tussen twee jaartallen welke op een nul eindigen, op zichzelf geen zinvolle „Epoche” is bij de geschiedschrijving der economische politiek. Dit zou alleen ten dele het geval kunnen zijn, als ook belangrijke politieke gebeurtenissen (bijv. regeringstermijnen i.v.m. verkiezingen) dit ritme zouden volgen. Maar dat is slechts tot op zekere hoogte het geval in de Verenigde Staten, doordat daar in 1960 de regering om ging.

Wij kunnen onze taak dan ook alleen een weinig zinvol maken door niet strikt vast te houden aan precieze jaartallen.

Ook in dat is er nogal wat schematisering nodig. Deze kan in ieder geval niet zo ver gaan dat alles onder één noemer valt. Het hoogste dat bereikbaar is, is een zekere ordening der gedachten aan de hand van enkele hoofdpunten van het economische beleid.

Vooraf heeft het zin, aandacht te schenken aan de politieke politiek (ter onderscheiding van de economische politiek), omdat daar voor een groot deel de achterliggende ideeën vandaan komen.

POLITIEKE POLITIEK

In alle vier genoemde landen trad omstreeks of in de jaren zestig een belangrijke wijziging in de politieke verhoudingen in, die zijn weerslag vond in de samenstelling van de regering.

—In de Verenigde Staten kwam er met president Kennedy in 1960 weer een Democratisch bewind.

—In Frankrijk was al eerder (in 1958) De Gaulle aan het bewind gekomen.

—In Groot-Brittannië was er in 1964 een aflossing van de wacht, door de overwinning van Labour bij de parlementsverkiezingen.

—In West-Duitsland kwam in 1966 het kabinet-Erhard ten val, en daarmee vond tegelijk een belangrijke politieke-kleurverandering plaats door het optreden van een coalitieregering met naast de CDU/CSU de SPD als partner.

Wat Groot-Brittannië en West-Duitsland betreft is dus eerst in de tweede helft van de jaren zestig een belangrijke politieke-kleurverandering opgetreden. In deze landen is

daardoor ook de economische politiek pas ongeveer halverwege de jaren zestig duidelijk van tint veranderd.

Dit alles kan niet op één noemer worden gebracht, maar met enige goede wil wel op twee noemers. In drie van de genoemde gevallen (Verenigde Staten, Groot-Brittannië en West-Duitsland) kan men de politieke verandering rond en in de jaren zestig aanduiden als een wending naar links. Alleen in Frankrijk betrof het een wending naar rechts.

Dit wat het begin van de wijziging in de politieke politiek betreft.

Om een periode als afgesloten te beschouwen en als zodanig te beschrijven is het natuurlijk niet voldoende dat wij het begin min of meer duidelijk kunnen markeren. Een vergelijkende beschrijving heeft alleen zin als de betrokken periode tevens benaderenderwijs als afgesloten kan worden beschouwd. Wat dit betreft lopen de vier genoemde landen wat meer in de pas. In de laatste jaren is er namelijk in drie gevallen weer een eind gekomen aan het politieke regime dat overheersend was in de jaren zestig of in de tweede helft daarvan.

—In de Verenigde Staten kwam er in 1968 met Nixon weer een Republikeinse president.

—In Frankrijk kwam De Gaulle in 1969 ten val. Het gaullisme bleef weliswaar aan het bewind, maar met een duidelijke verandering van toon.

—In West-Duitsland werd in 1969 de coalitie tussen CDU/CSU en SPD vervangen door een coalitie tussen SPD en FDP.

—In Engeland is Labour nog aan de macht, maar het ziet er naar uit dat de verkiezingen van 1970 een conservatieve overwinning zal brengen.

Het eind van het politieke tijdvak dat overheersend was in de jaren zestig kunnen we onder drie noemers brengen (als we er van uit gaan dat de conservatieve overwinning in Engeland zo zeker is dat zij a.h.w. al meegerekend kan worden): in de Verenigde Staten en Engeland ging (resp. gaat) de politieke slinger weer terug, en wel van links naar rechts; in Frankrijk gaat zij ook terug, maar dan in linkse richting; in West-Duitsland slaat zij daarentegen nog verder door naar links.

De enige trend die we op politiek gebied aan het werk zien is dus de opschuiving naar links in West-Duitsland. Omdat dit land aan het begin van de jaren zestig nogal een rechts buitenbeentje was, mogen we misszestig stellen dat het nu meer in dan uit de pas is, vergeleken met de andere grote drie.

ECONOMISCHE FILOSOFIE

Onder economische filosofie wordt hier verstaan de denk-

beelden die men heeft over de doelstellingen en instrumenten der economische politiek. In het bijzonder gaat het over de economische filosofie van degenen die leiding geven aan de economische politiek. Daarnaast wordt de economische politiek bepaald door de feitelijke omstandigheden.

Een eerste algemene verkenning leert dat althans in twee van de drie landen die in de politieke sfeer een draai naar links hebben gemaakt, ook de economische politiek een meer linkse inslag heeft gekregen. Dit zijn de Verenigde Staten en West-Duitsland, waar de gedachten duidelijk in de richting van een meer expansieve politiek zijn gegaan. Voor Engeland, het andere land dat een politieke zwenking naar links heeft gemaakt, geldt hetzelfde niet. Dit land kan echter nauwelijks gelden als maatstaf op dit punt, omdat de economische politiek er in sterke mate is bepaald door de tweede genoemde factor, namelijk de feitelijke omstandigheden.

Voor Frankrijk gaat het verband tussen politieke kleur en economische filosofie weer duidelijk op. De rechtse inslag van het bewind van De Gaulle ging in de economische sfeer gepaard met een restrictieve politiek.

Natuurlijk is de vereenzelviging van economisch-links met een expansieve en van economisch-rechts met een restrictieve politiek een zeer grove koppeling, maar zoals gezegd gaat het hier slechts om een eerste verkenning.

Wat de doelstellingen van de economische politiek betreft is er een opschuiving naar een hogere prioriteit van volledige werkgelegenheid in de Verenigde Staten en West-Duitsland. In Frankrijk kwam de betalingsbalans meer in het centrum te staan. In Engeland was dit laatste noodgedwongen het geval, maar in Frankrijk werd de economische groei doelbewust wat naar de achtergrond geschoven, ten behoeve van het opbouwen van een grote goudvoorraad. Er kwamen daar duidelijk neo-mercantilistische trekken boven.

De belangrijkste wijziging die zich voltrok geldt echter de *instrumenten*. In de Verenigde Staten werd in de eerste helft van de jaren zestig eindelijk gebroken met de zienswijze dat de financiële politiek in de eerste plaats ten dienste moet staan van het in evenwicht brengen of houden van de staatsbegroting. De Keynesiaanse gedachtegang van „functional finance” heeft tenslotte gezegevierd. Veelzeggend is dat men deze denkrichting, waaraan vooral de naam van Heller verbonden is, aanduidde als „New Economics”¹. Maar de strijd was wel hard. De belastingverlaging die in 1962 door president Kennedy werd voorgesteld ter bestrijding van de recessie werd door het Congres niet minder dan 18 maanden opgehouden. Toen de economie later oververhit raakte en president Johnson een verhoging van de inkomsten- en vennootschapsbelasting met 10% voorstelde, duurde de weerstand van het Congres „slechts” 10 maanden. Het Congres was dus het grote struikelblok bij het gebruik van het financiële instrument.

In West-Duitsland heeft zich een ontwikkeling voltrokken die in vele opzichten op die in de Verenigde Staten lijkt. Dit is ook niet toevallig, omdat de Ausgangssituatie in grote trekken dezelfde was. Mede onder Amerikaanse invloed is in West-Duitsland een sterke beperking opgelegd aan het gebruik van begrotingstekorten voor de bestrijding van economische inzinkingen. Een ander punt van overeenstemming met de Verenigde Staten is de federale structuur, met een relatief grote betekenis van de financiën der deelstaten en een relatief geringe invloed van de centrale regering op deze financiën. Zo was ook daar

het financiële instrumentarium slechts zwak. Er werd ook weinig aandacht aan besteed, omdat in het kader van de sociale markteconomie de allocatie van de produktiemiddelen en niet de bezettingsgraad van de produktiemiddelen op de voorgrond stond. Een tijd lang ging dit goed, maar de recessie van 1967 was een evenwichtsverstoring waarop de sociale markteconomie geen afdoende antwoord had. In dat jaar is men dan ook duidelijk omgegaan naar een politiek van stimulering van de economische activiteit. Door wettelijke maatregelen is een grotere plaats ingeruimd voor de financiële instrumenten, terwijl er een betere financiële samenwerking met de deelstaten mogelijk is gemaakt.

Wat Frankrijk betreft is vooral opmerkelijk dat de economische planning wat meer op de achtergrond is geraakt. Dit is ook begrijpelijk, als de doelstelling economische groei aan prioriteit inboet. Tevens is de Franse methode van planning enigszins door de ontwikkeling achterhaald. Frankrijk was het enige land van de genoemde grote vier waar het ondernemersinitiatief en de investeringsneiging enigszins tekortschoten. Daarom werd de ontwikkeling van de industrie op verschillende punten door de overheid zelf ter hand genomen of sterk gestimuleerd. Tekortschieten van ondernemersinitiatief en investeringsneiging is echter geen algemeen kenmerk van de ontwikkelde landen. Naarmate de planning in Frankrijk er toe bijdroeg, deze uitzonderingspositie op te heffen, kon zij dus ook zelf tot een meer bescheiden rol worden teruggebracht.

In Engeland is er wegens de noodsituatie met betrekking tot de betalingsbalans van de zijde der economische filosofie weinig nieuws-naar voren gekomen. Wel is onder de druk der omstandigheden de nadruk wat verschoven naar inkomenspolitiek ter bestrijding van de inflatie. Deze politiek heeft men tevens willen gebruiken om de negatieve invloed van de vakverenigingen op de arbeidsproductiviteit wat terug te dringen. Dat is echter slechts zeer ten dele gelukt. Eerder heeft deze koppeling verkeerd gewerkt. Er zijn namelijk, vooral in de genationaliseerde bedrijfstakken, telkens bressen in de loonbeheersing geslagen doordat de inwilliging van looneisen afhankelijk werd gesteld van weinig verplichtende clausules ter verbetering van de produktiviteit. Deze laatste hebben dus dikwijls als ontsnapingsmiddel gefungeerd.

In feite blijkt de conjunctuurpolitiek in de afgelopen decade toch wel sterk dominerend te zijn geweest binnen het geheel der economische politiek. Daarom wordt in het volgende opzettelijk aandacht geschonken aan de rol die de verschillende conjunctuurpolitieke instrumenten hebben gespeeld.

DE CONJUNCTUURPOLITIEKE INSTRUMENTEN

Om de gedachten te bepalen gaan wij er van uit dat de conjunctuurpolitiek bestaat uit vier achter elkaar gelegen verdedigingslinies. Dit zijn achtereenvolgens:

1. monetaire instrumenten,
2. financiële instrumenten,
3. inkomenspolitiek (lonen en prijzen),
4. wisselkoers.

Het algemene beeld was in de afgelopen periode bestrijding van inflatie, zowel tot uiting komende in beteugeling van prijsstijging als van betalingsbalanstekorten.

Hierop bestaan twee uitzonderingen. In de Verenigde

¹ Zie H. Stein: *The Fiscal Revolution in America*, 1969.

Het uitbrengen van speciale nummers over en rond de wisseling der decennia is niet alleen het prerogatief van *ESB*. De redactie van *Oost-West*, een maandblad ter voorlichting over de Oost-Westverhouding, heeft een speciaal futurologisch nummer uitgebracht onder de titel „Aan de grens van de jaren zeventig”. Het bevat een tiental bijdragen.

Het eerste artikel is van Drs. A. Darsono en heet: „Prospectief denken”. Het handelt over de problematische methode van de moderne toekomstkunde. Hij wijst daarin o.a. op de noodzaak, de futurologie sceptisch en kritisch te volgen in haar toepassingen. In het tweede artikel gaat Prof. Mr. B. V. A. Röling in op „Toekomstvragen van oorlog en vrede”. Was het volgens hem een paar jaar geleden mogelijk te betogen, dat in Europa praktisch geen gevaar voor oorlog aanwezig was, nu en voor de komende jaren zou men dat naar zijn mening niet kunnen zeggen. Prof. Röling vindt namelijk dat wij een gevaarlijke periode tegemoet gaan. De toekomst vraagt z.i. dringend geinstitutionaliseerde universitaire aandacht. Samenwerking van futurologen uit alle vakgebieden acht hij nodig om een verantwoord inzicht te krijgen in de toekomst van oorlog en vrede.

Het derde artikel is geschreven door Prof. Dr. H. Brugmans. Het gaat over „Europa in de jaren zeventig” en stelt twee vragen aan de orde: 1. hoe zullen de bestaande instellingen — Raad van Europa, Europese Gemeenschap — zich (kunnen) ontwikkelen; en 2. wat zullen, op langere termijn, de levenskwesties voor Europa worden. Het vierde artikel, van de hand van Prof. Dr. W. Brand, heeft tot onderwerp: „De ontwikkelingslanden in de jaren zeventig”. Prof. Brand komt hierin o.a. tot de conclusie dat de jaren zeventig voor de ontwikkelingslanden min of meer een herhaling zullen vormen van de periode 1960-1970 (waarin, afgaande op de thans beschikbare cijfers, een groeivoet van 5% van het nationale produkt zal worden gehaald).

Een onderwerp van geheel andere aard wordt in het vijfde artikel besproken, t.w. „Het vraagstuk van arbeid en vrije tijd in het licht van het automatiseringsproces”. De schrijver, Dr. R. Wippler, benadert de vraag naar de toekomst van arbeid en vrije tijd langs drie wegen, t.w. 1. het aanwijzen van trends op het gebied van arbeid en vrije tijd; 2. het aangeven van consequenties welke bepaalde trends in de sociaal-economische ontwikkeling voor het arbeids- en vrijetijdsgedrag zullen hebben; en 3. het analyseren van gedragsvormen van een bepaalde maatschappelijke groepering (i.c. de Amerikaanse jeugd), die als een model voor de toekomst kunnen worden beschouwd. Hierop volgt een artikel van Prof. Dr. W. Albeda over „Sociaal-economisch beleid in de jaren zeventig”. Als hoofdtthemata, die ons sociaal-economisch beleid in de komende jaren zullen beheersen, neemt hij het arbeidsmarktbeleid, de inkomenspolitiek en de problematiek van de „participatie” onder de loep.

In het zevende artikel, van Dr. A. J. M. van Tienen, wordt een aantal notities gemaakt over „Sociaal en cultureel welzijn in de zeventiger jaren”. Schrijver doet dit aan de hand van de volgende zes punten: 1. de inhoud van het begrip (sociaal en cultureel) welzijn; 2. de houding en de waarden der burgerij; 3. de organisaties; 4. de inspraak; 5. de financiering; en 6. de achterblijvers. Tot slot vraagt de schrijver zich af, of een luidieke vrijetijdsmaatschappij mogelijk is. Het daarop volgende artikel schetst „Ontwikkelingen op het gebied van de communicatie”. De schrijver ervan, Dr. L. O. E. Boone, overziet eerst de technische ontwikkeling m.b.t. de communicatie; daarna gaat hij in op een aantal socio-culturele veranderingen die met deze ontwikkeling zullen samengaan.

De laatste twee artikelen, geschreven door resp. Dr. S. W. Couwenberg en Dr. A. J. M. van Tienen, zijn gewijd aan nieuwe literatuur over futurologie.

(*Maandblad Oost-West*, oktober 1969, 8ste jaargang, no. 10, f. 3,50. Oost-West Instituut, 's-Gravenhage. Abonnementsprijs f. 18,50 per jaar).

Staten was er aanvankelijk een recessie, en in West-Duitsland was 1967 een recessiejaar. Verder was de Franse betalingsbalanspolitiek aanvankelijk minder ingegeven door een noodsituatie dan door een bewuste keus in de richting van monetaire onafhankelijkheid.

De monetaire instrumenten

Het eerherstel van de monetaire instrumenten dateert van ongeveer het midden van de jaren vijftig. Dit is dus een ontwikkeling die zich heeft afgespeeld vóór de door ons beschouwde periode. Wel kan men zeggen dat er op één punt nog een duidelijke accentuering van dit eerherstel heeft plaatsgevonden. Dit betreft de interestvoet. Het laatste redstje van goedkoop-geldpolitiek is in de jaren zestig verdwenen. Natuurlijk is de sterke stijging van de interest slechts zeer ten dele bewust nagestreefd. Zij is in hoofdzaak een kwestie van vraag en aanbod, i.c. van toegenomen kapitaalschaarste. Maar ook dan is er deze accentverlegging in de monetaire politiek, dat men niet langer getracht heeft dit proces tegen te gaan.

Van belang is in dit verband met name de visie van Friedman in de Verenigde Staten, min of meer als reactie op de „New Economics” die de financiële politiek in het

centrum stelde². Friedman ziet voor de monetaire politiek een beslissende rol weggelegd, maar niet door middel van schoksgewijze maatregelen. Een trendmatige groei van de geldhoeveelheid is volgens hem het geneesmiddel voor de meeste conjuncturele kwalen.

De monetaire politiek moet blijkbaar iedere tien jaar opnieuw ontdekt worden. Dit geldt ook voor Engeland, waar het Radcliffe-rapport, dat in 1959 verscheen, een sterke stimulans was voor het kritische nadenken over de merites van de monetaire politiek³.

Een trek van de monetaire politiek die in de jaren zestig duidelijk naar voren is gekomen, is de onderlinge afhankelijkheid van de discontopolitiek der verschillende landen. Dit hangt vooral samen met de toenemende verbanden tussen de verschillende geld- en kapitaalmarkten. Eilanden van goedkoop of duur geld zijn in de Westerse wereld niet langer mogelijk.

² Zie hierover H. M. H. A. van der Valk: „De problematiek van het budgettaire en monetaire beleid in de Verenigde Staten”, *De Economist*, nr. 4, 1969.

³ Een uitvoerige bespreking van het Radcliffe-rapport geeft H. W. J. Bosman in *ESB* van 22 en 29 juni en 6, 13 en 20 juli 1960.

Gewag werd reeds gemaakt van de late maar beslissende doorbraak van het Keynesianisme in de financiële politiek van de Verenigde Staten en West-Duitsland. Deze doorbraak vond plaats in een tijd waarin er anderzijds ook enige twijfel is gerezen omtrent de effectiviteit van de financiële politiek. Niet alleen zijn de financiële instrumenten veel minder soepel, omdat zij primair op andere doeleinden dan conjunctuurpolitiek zijn gericht, maar bovendien zijn zij asymmetrisch. Als het taboe van de sluitende begroting eenmaal is doorbroken, blijkt een expansieve politiek veel minder weerstanden op te roepen dan een restrictieve politiek. De invloed van de overheidsfinanciën is in de afgelopen periode dan ook in het algemeen duidelijk inflatoir geweest, hoewel juist een tegenwicht tegen de inflatie wenselijk zou zijn geweest.

Daar de opmars der overheidsuitgaven moeilijk is tegen te houden, met name omdat zij op allerlei punten positief zijn gecorreleerd met de toeneming der particuliere bestedingen, zou men de jaren zestig misschien wat dit betreft aan kunnen duiden als *de periode met de te lage belastingen*. Het fiscale instrument is in de betrokken landen slechts weinig en aarzelend gebruikt, zelfs in Engeland, waar de nood toch hoog gestegen was. Waar de belastingschroef werd aangedraaid werd toch veelal een politiek van nemen en geven toegepast, doordat verzwarende op het ene punt ten dele werd gecompenseerd door verlichting elders. Dit geldt te meer als we ook de inkomenspolitiek binnen onze gezichtskring halen. Belastingverzwaring is met name in Engeland nogal eens geneutraliseerd door loonsverhoging. Dit brengt ons op het volgende instrument.

Inkomenspolitiek (lonen en prijzen)

Inkomenspolitiek is in het moderne jargon van de economische politiek niet in de eerste plaats een onderdeel van de verdelingspolitiek. Het is een eufemisme voor loonbewaking. Bij inkomenspolitiek denken we in hoofdzaak aan Engeland. De grote macht van de vakbeweging in dat land maakt dat de andere instrumenten der conjunctuurpolitiek voortdurend krachteloos worden gemaakt door loonstijging. Hier is inkomenspolitiek dus echt meer dan symptoombestrijding. Om niet alleen naar de letter maar ook naar de inhoud de loonpolitiek te verruimen tot inkomenspolitiek werden tevens de prijzen onder druk gezet. Dit werkte op zichzelf echter averechts. Door de prijzen laag te houden werd de binnenlandse consumptie namelijk gestimuleerd, hetgeen invoervergroten en uitvoerverkleinend werkte. Met enige, maar niet veel overdrijving kan men dus zeggen dat de monetaire en financiële politiek grotendeels krachteloos werden gemaakt van de kant van de lonen en de loonpolitiek van de kant van de prijzen. In zulk een geval is er doorgaans maar één uitweg: devaluatie. Die weg heeft men in Engeland ook gekozen.

In de andere betrokken landen was er niet of nauwelijks van inkomenspolitiek sprake. In de Verenigde Staten heeft de president zich twee maal incidenteel ingelaten met de staalindustrie. In 1962 was het president Kennedy, die zijn gewicht in de schaal wierp tegen verhoging van de staal-prijzen. In 1965 deed president Johnson hetzelfde met betrekking tot de lonen in de staalindustrie. Door het verrassende van deze presidentiële initiatieven werd er ook succes geboekt. Aan een systematische inkomenspolitiek wordt evenwel in de Verenigde Staten maar weinig ge-

dacht. Wanneer men echter ziet hoezeer de loon- en prijsstijging tijdens afkoelingsperioden doorgaat, vraagt men zich af of in de discussie over de conjuncturele instrumenten niet ook de lonen moeten worden betrokken.

Wisselkoers

Dat de wisselkoers als instrument nog niet kan worden gemist blijkt uit de pariteitswijzigingen die de betrokken landen gedurende de jaren zestig hebben toegepast. Engeland en Frankrijk devalueerden elk hun valuta en West-Duitsland revalueerde zijn valuta twee keer. De nationale autonomie op economisch gebied is blijkbaar nog zo groot dat de westerse landen na verloop van tijd steeds weer uit elkaar groeien, zodat de wisselkoers moet worden bijgesteld.

De Engelse devaluatie van eind 1967 is het meest leerzaam, omdat de gevolgen daarvan reeds kunnen worden overzien. Duidelijk is gebleken dat devaluatie als losstaande maatregel geen zin heeft. Zij moet het sluitstuk vormen van een algemene restrictiepolitiek. Zij heeft zin als binnenlandse restricties op zichzelf niet helpen omdat de middelen die worden vrijgemaakt zich niet of onvoldoende richten op uitvoer en invoervervanging. Maar devaluatie zonder voortzetting van de binnenlandse restrictiepolitiek heeft eveneens weinig zin, omdat dan de middelen niet worden vrijgemaakt. In Engeland gebeurde het laatste niet in voldoende mate, zodat de betalingsbalans zich slechts zeer langzaam herstelde.

UITKOMSTEN

Wanneer we tot slot in grote trekken bezien in hoeverre de doelstellingen der economische politiek zijn bereikt, moet het oordeel overwegend negatief zijn:

- In de Verenigde Staten wordt hardnekkig gestreden tegen de prijsstijging, maar deze gaat onverminderd door.
- In Engeland is de betalingsbalans tergend langzaam gesaneerd, ondanks uiterste krachtsinspanning. Wanneer men bedenkt hoeveel kredieten dit land nog moet aflossen houdt men zijn hart vast voor de verdere toekomst.
- In Frankrijk is de restrictieve politiek volledig mislukt, doordat in 1968 het deksel van de pot sprong. Toen werd in enkele maanden verspeeld wat onder De Gaulle gedurende lange jaren opgebouwd was.
- In West-Duitsland bleek de sociale markteconomie niet opgewassen tegen een recessie. Ook is het niet gelukt, de grote betalingsbalansoverschotten effectief te bestrijden. De gevolgen van de recente revaluatie moeten natuurlijk nog worden afgewacht.

In het licht van het voorgaande moet dit alles vooral worden toegeschreven aan het tekortschieten van de instrumenten. Dit kan ook moeilijk anders. Veelal wordt er te veel op één bepaald instrument afzonderlijk vertrouwd. Het is eer de combinatie die het hem doet, maar ook dan is er licht één zwak instrument in het pakket. Daarbij is bovendien van belang dat er één instrument is dat slechts als uiterste middel aanvaard wordt.

Zo kunnen wij wat dit betreft zonder veel heimwee afscheid nemen van de jaren zestig.

F. Hartog

Economische hervorming in Oost-Europa

Prof. Dr. H. C. Bos

De jaren zestig zijn voor de Oosteuropese landen, met uitzondering van Albanië, een periode geweest van uitvoerige en diepgaande discussies over wenselijke hervormingen van de economische politiek en, als resultaat daarvan, van meer of minder ingrijpende wijzigingen in die politiek. Dit kritische zoeken naar een nieuwe economische politiek vormt op zichzelf reeds een belangrijk kenmerk dat de jaren zestig in Oost-Europa onderscheidt van de voorafgaande decennia (voor de Sowjet-Unie sedert 1930), toen een duffe monotonie van exegeses van uitspraken van Marx en Lenin ter ondersteuning van de heersende politiek het discussiepeil bepaalde.

Uitgangspunt bij de hervormingsdiscussies heeft gevormd de ervaring die men had opgedaan met de zgn. stalinistische economische politiek. Hieronder wordt verstaan de politiek die in de jaren dertig, het begin van de periode van de vijfjarenplannen, in de Sowjet-Unie is ontwikkeld en die na de Tweede Wereldoorlog ook door de nieuwe onder communistisch regime gekomen landen is gevolgd. Deze stalinistische politiek wordt o.a. gekenmerkt door het streven naar een zo snel mogelijke groei, snelle industrialisatie, met de nadruk op de zware industrie, een hoge mate van zelfvoorziening en met gedetailleerde en centraal vastgestelde doelcijfers. Deze doeleinden worden nagestreefd door in het kader van jaarplannen aan de individuele bedrijven gedetailleerde plancijfers voor te schrijven. De prijzen, uitgezonderd die op de vrije kolchozmarkten, worden centraal vastgesteld en investeringsgoederen worden gratis aan de bedrijven toegewezen. Zowel door ambitieus gestelde doelcijfers als door middel van een beloningsstelsel met bonussen en premies, wordt tot uiterste prestaties aangezet.

De commentatoren op de werking van deze sterk gecentraliseerde en gedetailleerde leiding van het economisch leven (ook die van het Westen) zijn het erover eens dat deze politiek lange tijd effectief is geweest in het bereiken van stabiele en snelle groei van de economie als geheel en voor de industrie in het bijzonder (maar niet voor de landbouw).

TEKORTKOMINGEN VAN DE TRADITIONELE POLITIEK

In de tweede helft van de jaren vijftig zijn echter in toenemende mate de negatieve kanten van deze traditionele politiek naar voren gekomen, terwijl bovendien de doeleinden van de politiek zich geleidelijk wijzigden.

Het verschijnsel dat voor de economie als geheel de

meeste aandacht trekt is het achteruitlopen van het groeitempo van de produktie bij een constante of zelfs stijgende investeringsquote. Een en ander impliceert een stijgende marginale kapitaalcoëfficiënt of dalende effectiviteit van de investeringen: de produktietoename per eenheid investering neemt af (zie tabel). Hierin komt tot uitdrukking hetgeen ook rechtstreeks kan worden waargenomen: er wordt geen volledig en efficiënt gebruik gemaakt van de aanwezige kapitaalgoederen; vele investeringsprojecten blijven lange tijd onvoltooid liggen. Ook de technische ontwikkeling stagneert. Er is een duidelijke achterstand t.o.v. het Westen.

Een ander verschijnsel dat de aandacht trekt is het feit dat de produktie naar hoeveelheid en kwaliteit niet voldoende op de vraag is afgestemd. Er zijn overschotten en tekorten en er ontstaan onverkoopbare voorraden van goederen van onvoldoende kwaliteit.

De toenemende klachten over de werking van de traditionele politiek vinden hun oorsprong in het feit dat het stelsel van gecentraliseerde en gedetailleerde leiding van de bedrijven om verschillende redenen niet voldoende stimulansen geeft voor doelmatige produktie:

- a. de produktieplancijfers worden in gewicht, stuks, waarde, bruto of netto, vastgesteld. Het bedrijf zal de gemakkelijkste wijze van het realiseren van de taak volgen en bijv. zware materialen gebruiken als het plancijfer in gewicht is vastgesteld. Op kwaliteit en afzetmogelijkheid wordt minder gelet;
- b. de prestaties die een bedrijf dit jaar behaalt zijn uitgangspunt bij de bepaling van de plancijfers voor het volgende jaar. Dit stimuleert niet tot hoge prestaties, omdat men het zich daardoor in de toekomst moeilijker maakt;
- c. de bedrijven hebben belang bij „veilige” plannen met voldoende reserves in de produktiecapaciteit en met hoge toewijzingen voor grondstoffen e.d. om er zeker van te zijn dat de produktiedoelstelling gehaald kan worden;
- d. er is geen voldoende stimulans tot technische en kwaliteitsverbetering, deze zijn te riskant. Het bedrijf is niet geïnteresseerd in de verkoop, maar alleen in de produktie.

ALGEMENE KENMERKEN VAN DE HERVORMINGSVOORSTELLEN

De tekortkomingen van de traditionele economische politiek worden ook officieel aan de kaak gesteld. Zij

leiden tot concrete voorstellen tot hervorming van deze politiek. De voorstellen variëren van marginale wijzigingen van het oude systeem tot progressieve ideeën die het systeem wezenlijk aantasten. De veelal langdurige en intensieve discussies hierover hebben uiteindelijk geleid tot de formulering van officiële hervormingsmaatregelen. De inhoud van deze maatregelen en het tijdstip waarop zij worden ingevoerd lopen uiteen tussen de individuele landen, maar zij hebben een aantal duidelijke, gemeenschappelijke kenmerken, die als volgt kunnen worden omschreven:

1. Er wordt gestreefd naar een minder gedetailleerde en meer globale centrale leiding van de bedrijven. Dit houdt in een grotere vrijheid voor het individuele bedrijf bij het bepalen van zijn beleid en derhalve een tendens tot decentralisatie.

De wijze waarop de grotere vrijheid tot stand komt is door beperking of zelfs volledige afschaffing van het aantal centraal vastgestelde plancijfers voor de (industriële) bedrijven. In de Sowjet-Unie bijv. wordt het aantal centraal vastgestelde planindices voor het individuele bedrijf teruggebracht van 25 à 30 tot 9. Terwijl vroeger bijv. voor elk bedrijf zowel de uit te keren loonsom, het aantal arbeiders in dienst, het gemiddelde loon en de arbeidsproductiviteit centraal werden vastgesteld, wordt volgens de hervormingsmaatregelen van 1965 van deze grootheden alleen de loonsom nog centraal vastgesteld. De andere grootheden kunnen, bij gegeven loonshalen, door het bedrijf bepaald worden. In Hongarije en Tsjecho-slowakije zullen de centraal vast te stellen plancijfers voor de bedrijven geheel worden afgeschaft.

2. Onder de overgebleven centraal vast te stellen planindices voor de bedrijven krijgen de winst, rentabiliteit of netto toegevoegde waarde een essentiële rol te vervullen als graadmeter van de prestaties van het bedrijf. Rentabiliteit wordt daarbij gedefinieerd als winst t.o.v. produktiekosten (Polen) of als winst t.o.v. vast en werkkapitaal (Sowjet-Unie).

Winst en rentabiliteit zijn geen volledig nieuwe grootheden die eerst bij de recente hervormingen in de Oosteuropese economieën zouden zijn geïntroduceerd. Geplande winst en overwinst, afdrachten uit de winst aan de centrale overheid en inhoudingen uit de winst ten behoeve van het bedrijf, de bedrijfsleiding en de arbeiders, zijn begrippen die reeds sedert de jaren dertig hun plaats in de sowjetplanning hebben. Het nieuwe element is echter dat niet langer de gerealiseerde produktie of kostenverlaging geldt als de belangrijkste maatstaf voor de prestaties van een bedrijf, maar winst en rentabiliteit. Inhoudingen uit de winst ten bate van het bedrijf, zijn arbeiders en bedrijfsleiding hingen vroeger af van het bereiken en overschrijden van de produktieplancijfers, maar nu van winst en rentabiliteit. De winst wordt niet als een kapitalistisch element gezien, omdat door het gemeenschappelijk bezit van de produktiemiddelen de winst direct of indirect weer ten goede komt aan de arbeiders.

3. Een betere afstemming van de produktie op de vraag wordt nagestreefd door het rechtstreeks afsluiten van leveringscontracten tussen producent en afnemersorganisaties toe te staan. In de Sowjet-Unie wordt met de invoering van de *verkochte* hoeveelheid produkt als een belangrijk plancijfer, naast winst en rentabiliteit, beoogd

Ontwikkeling van investeringsquote, groeivoet en marginale kapitaalcoëfficiënt in de Sowjet-Unie en de overige landen van Oost-Europa

	Sowjet-Unie	Bulgarije	Tsjecho-slowakije	Oost-Duitsland	Hongarije	Polen
(1) Investeringsquote a)						
1951-1955	20,1	19,4	20,9	13,0	28,4	24,3
1956-1960	23,1	21,5	23,4	17,8	26,1	24,4
1961-1965	23,8	26,6	25,3	19,8	29,4	27,2
1966-1968	24,0	33,7	26,2	22,5	32,6	28,8
(2) Groeivoet b)						
1951-1955	11,4	10,5	8,0	11,5	5,7	8,5
1956-1960	9,1	9,7	7,1	7,1	6,0	6,6
1961-1965	6,6	8,0	1,9	3,3	4,5	6,0
1966-1968	7,8	8,4	8,3	5,5	7,4	6,9
(1) : (2) Marginale kapitaalcoëfficiënt c)						
1951-1955	1,75	1,85	2,61	1,13	4,98	2,86
1956-1960	2,54	2,22	3,30	2,51	4,35	3,70
1961-1965	3,61	3,33	13,32	6,00	6,53	4,53
1966-1968	3,08	4,01	3,16	4,09	4,41	4,17

a) Bruto investeringen in vaste activa als percentage van het geproduceerde nationale inkomen.

b) Toename geproduceerd nationaal inkomen.

c) Geen vertraging.

Bron: *Economic Survey of Europe in 1968*. Secretariaat ECE, Genève 1969, blz. 152.

de producent geïnteresseerd te maken in de verkoopbaarheid van zijn produkt.

4. Verschillende maatregelen dienen er toe een doelmatiger gebruik van de produktiecapaciteit tot stand te brengen:

- de gratis toewijzingen van kapitaalgoederen aan de bedrijven worden vervangen door het verstrekken van leningen met rentebetaling voor de aankoop van investeringsgoederen;
- over het in gebruik zijnde kapitaal moet 5 of 6% aan kapitaalkosten (lees: interest) aan de centrale overheid afgedragen worden;
- de betekenis van gedecentraliseerde investeringsfondsen neemt toe;
- ook het hanteren van de rentabiliteit (winst t.o.v. kapitaal) als essentieel plancijfer moet stimuleren overbodige kapitaalreserves te elimineren.

5. Versterking van de materiële prikkels, door wijzigingen in het loonsysteem of door grotere inhoudingen uit de winst, afhankelijk van het bereikte bedrijfsresultaat, moet de arbeiders en de bedrijfsleiding een groter belang geven bij goede bedrijfsresultaten.

6. Herzieningen van de prijsstructuur en wijzigingen in de prijspolitiek beogen aan de prijzen meer rationaliteit en een zekere functie als instrument van economische politiek te geven. Als gevolg van de traditionele politiek is nl. het verband tussen prijzen en kosten, evenals de relatie met de wereldmarktprijzen voor de internationaal te verhandelen goederen gaan ontbreken. Er zijn vele bedrijven en zelfs gehele bedrijfstakken die met een gepland verlies werken. Herziening van de prijsstructuur is ook noodzakelijk geworden door de erkenning van kapitaalrente als kostenelement en door de grotere betekenis die aan de winst als maatstaf voor de bedrijfsresultaten wordt toegekend.

In geen van de Oosteuropese landen wordt een volledig vrije prijsvorming vastgesteld uit vrees hierdoor een niet

te beheersen open inflatie op te roepen. In sommige landen, waaronder de Sowjet-Unie, blijven de prijzen centraal vastgesteld; in andere wordt een onderscheid gemaakt tussen goederen met centrale prijsvaststelling, goederen met maximum én minimum prijzen en goederen waarvoor de prijzen zijn vrijgelaten. De belangrijkste goederen, waaronder die voor het levensonderhoud, worden daarbij tot de eerste categorie gerekend. Welke betekenis aan deze vorm van prijsliberalisatie moet worden toegekend hangt uiteraard af van de verdeling van de produktie over deze drie categorieën.

7. Een belangrijke wijziging in de doeleinden van de economische politiek is de grotere nadruk die wordt gelegd op de verhoging van de welvaart van de bevolking. Het streven naar een hoog groeitempo heeft in de traditionele politiek noodzakelijk een hoge investeringsquote en dus een beperking van de consumptie vereist.

De hogere prioriteit die aan de consumptie wordt gegeven komt op duidelijke wijze tot uitdrukking in het opzietten van hetgeen lange tijd als een ijzeren wet van het socialisme heeft gegolden, nl. de zgn. wet van de prioriteit van de groei van de produktiemiddelen. Volgens deze „wet”, die op Marx teruggaat, zal de groei van de industriële produktiemiddelen die van de industriële consumptiegoederen moeten overtreffen. De noodzakelijkheid van deze „wet” wordt niet alleen in theorie gekritiseerd. In de plancijfers van de Sowjet-Unie voor 1968 en 1969 worden ook in feite voor de consumptiegoederenindustrie hogere groeipercentages gekozen dan voor de overige industrieën.

8. Als gevolg van de decentralisatietendens in de hervormingsmaatregelen, neemt de betekenis van de globale (macro-economische) plancijfers of richtlijnen toe. Hiermede loopt parallel een verschuiving in betekenis van de jaarplannen naar de middellange- en lange-termijnplannen. Bij de planopstelling wordt grotere aandacht geschonken aan de consistentie van de plancijfers. Daarbij wordt gebruik gemaakt van input-output-analyse, lineaire programmering en andere wiskundige modellen voor de ontwikkeling van de gehele economie, afzonderlijke bedrijfstakken of regio's. In de meeste gevallen kunnen de traditionele sowjetplanningstechnieken (materiaalbalansen) niet gemist worden.

Samenvattend kan men de strekking van de hervormingsmaatregelen kenmerken als een verschuiving van een kwantitatieve (extensieve) expansie naar een kwalitatieve (intensieve) ontwikkeling, d.w.z. gericht op efficiencyverbeteringen; een verschuiving van maximale naar optimale groei en van gedetailleerde en centrale leiding naar een globale en indirecte beïnvloeding van het economisch leven.

UITVOERING EN BEOORDELING VAN DE HERVORMINGSMAATREGELEN

Naast de vermelding van deze gemeenschappelijke kenmerken van de hervormingsmaatregelen is het echter ook van belang te constateren, dat de uniformiteit in de economische politiek in Oost-Europa, gebaseerd op het voorbeeld van de Sowjet-Unie, met de hervormingen wordt doorbroken en een differentiatie in de economische politiek tussen de landen optreedt. In het bestek van dit artikel is het niet mogelijk de details van elk nationaal „nieuw economisch model of mechanisme” te beschrijven

en deze onderling te vergelijken¹. Op sommige verschillen werd in het voorafgaande reeds gewezen. Volstaan moet worden met op te merken dat de hervormingen van Hongarije en Tsjechoslowakije (in deze volgorde) het meest vergaand zijn geweest, die van Roemenië en Bulgarije het minst.

Overigens kan voor deze vergelijking niet volstaan worden met het naast elkaar leggen van een beschrijving der hervormingsmaatregelen in de individuele landen. Het is nl. de uitvoering van deze maatregelen die bepaalt welke resultaten bereikt worden. De ervaring heeft geleerd dat niet alle regelingen en voorschriften volgens bedoeling worden uitgevoerd. Niet alle bedrijfsleiders zijn voldoende bekwaam om van de geboden vrijheid tot bepaling van het bedrijfsbeleid door eigen initiatieven gebruik te maken. Niet alle hogere planorganen, ministeries e.d. zijn bereid het geven van dwingende directieven aan lagere organen te staken. Soms ook blijken de hervormingsmaatregelen tegenstrijdige elementen te bevatten. Deze tegenstrijdigheid wordt ook bevorderd door de politiek van de meeste landen om de hervormingen geleidelijk, in opeenvolgende fasen, in te voeren. De bezwaren van deze politiek van geleidelijkheid zijn onlangs kernachtig door Ota Šik gekarakteriseerd door een vergelijking te trekken met een geleidelijke invoering van nieuwe verkeersregels, waarbij aan vrachtauto's wordt toegestaan rechts te rijden, maar het overige verkeer links moet blijven houden. Slechts in Hongarije is het gehele complex van ingrijpende hervormingsmaatregelen gelijktijdig, nl. per 1 januari 1968, ingevoerd en — naar zich tot heden laat aanzien — met succes.

Voor de Sowjet-Unie geldt dat de hervormingsmaatregelen, die in september 1965 werden aangekondigd, om de hierboven genoemde redenen aanzienlijk minder ingrijpend en effectief zijn gebleken dan zich aanvankelijk liet aanzien. Een bevestiging van de indruk dat de maatregelen van 1965 (nog) niet de gewenste resultaten hebben opgeleverd, kan men zien in de ophef die de laatste tijd wordt gemaakt over het succes met het zgn. Sjtsjekino-experiment. Hierbij komen de besparingen op de totale loonsom van een bedrijf, die mogelijk zijn door extra-verbodingen van de arbeidsproductiviteit, ten dele ten goede aan loonsverhogingen voor de arbeiders van het bedrijf. Op deze wijze zouden in een chemisch complex belangrijkste stijgingen van de produktie en de arbeidsproductiviteit en een vermindering van het aantal arbeiders zijn verkregen.

De ervaring met de uitvoering van de hervormingsmaatregelen is thans nog te kort om hierover reeds een eindoordeel te geven. Overgangsproblemen vragen nog de aandacht, het experimenteren blijft doorgaan. De toekomstige ontwikkeling zal tevens geleid worden door de successen en mislukkingen die met nieuwe vormen van economische politiek bereikt worden. De jaren zeventig zullen laten zien welke nieuwe economische politiek voor Oost-Europa, politiek én economisch aanvaardbaar is. Wat de inhoud daarvan ook zij, het lijkt wel geoorloofd te stellen dat de jaren zestig het einde van de verstarde, traditionele, stalinistische economische politiek hebben gebracht.

H. C. Bcs

¹ De veranderingen in de economische politiek van de Oost-europese landen vindt men o.a. jaarlijks beschreven in het *Economic Survey of Europe* van de Economische Commissie voor Europa der Verenigde Naties.

De Chinese economie in de jaren '60: op zoek naar zichzelf

Drs. J. G. Waardenburg

De grootste moeilijkheid bij het terugblikken op de economische ontwikkelingen in China in de jaren zestig is niet zozeer het ontbreken van officiële en overzichtelijke statistieken, noch de onoverzichtelijkheid van de grote hoeveelheid wel beschikbare informatie in berichten en beschouwingen uit China en daarbuiten, maar — ons inziens — het ontbreken bij de westerse onderzoekers van een adequaat framework om de gegevens te ordenen. De verwevenheid van de problemen van economische ontwikkeling met een subtiele en doordringende ideologische benadering enerzijds, en met de door de eeuwen persistente en nog nadrukkelijk aanwezige Chinese socio-culturele traditie anderzijds, is te groot dan dat wij met een eenvoudig economisch, ideologisch of „sinologisch” schema hier terecht kunnen:

„It has usually been possible for the foreign observer to identify the content of each (ideological, political, economic, social and cultural) variable at a particular time, but it has always proved difficult to weigh each variable against the others in trying to determine their relative influence”¹.

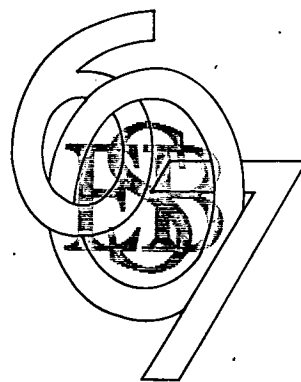
Deze moeilijkheid komt in deze twee decades waarin de Chinese communistische partij aan de macht is wel bijzonder duidelijk naar voren. Na een succesvol herstel (1963-1965) uit de economische crisis (1960-1962) wordt deze trend totaal onverwacht doorkruist door de turbulente Culturele Revolutie (1966-1969), die ernstige ideologische spanningen aan het licht brengt. De interpretaties hiervan lopen nog wijd uiteen, evenals de voorlopige evaluaties van de invloed op de economische politiek, maar het nauwe verband tussen ideologie en economie is duidelijk. Ondanks onze verlegenheid met de genoemde moeilijkheid zullen wij trachten enkele lijnen van het beeld te schetsen, eerst van de feitelijke ontwikkelingen en vervolgens van de achtergronden daarvan. Daarbij kunnen wij ons baseren op enige westerse statistische schattingen², Chinese officiële uitspraken, en enige westerse studies van deelaspecten.

ONTWIKKELINGEN

De feitelijke ontwikkeling tot 1966

De jaren vijftig hadden een snel herstel van de economische oorlogsgevolgen (1949-1952) en een grotendeels succesvol eerste vijfjarenplan volgens Sowjet-Russisch model (1953-1957) laten zien, met een gemiddelde jaarlijkse groei van het nationale inkomen van rond 7%. De Sowjet-Unie had hiervoor betrekkelijk geringe financiële hulp (ruwweg \$ 1,4 mrd., d.w.z. nog geen 5% van de investeringen) maar belangrijke technische hulp verschaft. De „grote sprong voorwaarts” (1958-1960), een radicale afwijking van het

Sowjet-model, gebaseerd op massale inzet van arbeid en gepaard gaande met de vorming van communes en van kleine industriebedrijven op het platteland, was aanvankelijk succesvol geweest: de bruto investeringen stegen van rond 20% tevoren tot meer dan 30% in 1958 en 1959 en het nationale inkomen steeg in het eerste jaar met ruwweg 13%. Abrupt was echter een ernstige terugslag gevolgd door het uitdehandlopen van de „grote sprong”, enige jaren achtereen van slecht weer voor de landbouw (1959-1961), en het plotselinge terugtrekken (in 1960) van alle technische hulp door de Sowjet-Unie. Terwijl de landbouwproductie naar alle waarschijnlijkheid al in 1959 terugviel tot beneden het niveau van 1957, volgde na 1960 ook de rest van de economie in deze terugval, waarschijnlijk tot

rond het peil van 1957 in 1962. Dat de rest van de economie de landbouw volgde is begrijpelijk, immers de landbouw droeg in 1957 nog minstens de helft van het nationale inkomen bij, en de consumptie van de bevolking, de inputs in de lichte industrie en de export berustten er elk voor meer dan tweederde op; ook de staatsinkomsten en de financiering van de investeringen waren er sterk van afhankelijk.

De jaren zestig begonnen door deze terugslag met een economisch dieptepunt. De graanreserves waren in 1962 uitgeput, en de voedselvoorziening van de bevolking was een probleem, China kon en/of wilde geen verdere hulp van de Sowjet-Unie krijgen, allerlei investeringsprojecten lagen onafgemaakt stil na het vertrek van de Russische

¹ Chalmers Johnson: „The Two Chinese Revolutions”, *The China Quarterly*, juli-september 1969, blz. 13.

² Voor de periode tot 1966 vnl.: A. Eckstein, W. Galenson, T. C. Liu: *Economic Trends in Communist China*, Chicago 1968, en Joint Economic Committee, Congress of the United States: *An Economic Profile of Mainland China* (deel 1 en 2), en *Mainland China in the World Economy, Hearings* april 5-12, 1967 en *Report*, Washington 1967. Meer recente literatuur wordt driemaandelijks in de rubriek economie van *China Informatie* vermeld.

technici (met de tekeningen), het aanzien van de partij had bij de partijaders en bij de bevolking voor het eerst een knauw gekregen. Aan deze situatie heeft het regime zich op opmerkelijk verstandige wijze aangepast. Onder de aan Mao Tse-tung toegeschreven leuze „take agriculture as the foundation and industry as the leading factor” werd alle inspanning op de landbouw gericht. Dit impliceerde dat alle nieuwe investeringen die niet de landbouw dienden tijdelijk werden stopgezet, de industriële produktie zoveel mogelijk op de landbouw werd gericht (kunstmest, tractoren, ploegen, irrigatiepompen e.d.) en de invoer van kunstmest drastisch werd verhoogd. Aan een zo rechtvaardig mogelijke verdeling van het voedsel over de gehele bevolking werd grote aandacht gegeven, en op de wereldmarkt werden aanzienlijke tarweaankopen gedaan (vier tot zes miljoen ton jaarlijks, vooral bij Canada en Australië), die tot rond 30% van de totale invoer bedroegen en vooral bedoeld waren om de stedelijke bevolking aan de kust van voedsel te voorzien en daarmee het nog zwakke transportsysteem te ontlasten. In de communes kwam het zwaartepunt te liggen bij de kleinere eenheden, produktiebrigades en vooral produktieteams, terwijl in beperkte mate het bewerken van eigen stukjes grond en het privé verhandelen van de produkten daarvan weer werden uitgebreid.

Deze nieuwe maatregelen lijken alleszins succesvol te zijn geweest. Allereerst is er geen aanwijzing dat de voedselschaarste in enig gebied tot werkelijke hongersnood heeft geleid. Hoe snel de *graanproduktie* na het dieptepunt in 1960 weer gestegen is is een onderwerp van lange discussies in westerse kringen, die meer gissingen dan schattingen bevatten³. Het is aannemelijk dat de graanproduktie per hoofd van de bevolking in 1965 zeker niet veel onder die van 1957 lag, en geen acuut probleem meer vormde. Hoe dit zij, zelfs in de slechtste jaren was deze nog hoger dan die van bijv. India of Pakistan. De jaarlijkse bevolkingsgroei in China was waarschijnlijk beneden 2%⁴. Hoewel China ook in 1965 doorging met tarweaankopen, was de uitvoer van rijst en andere hoogwaardige voedselprodukten zo toegenomen, dat in- en uitvoer van voedsel van gelijke waarde waren. De totale *industriële produktie* in 1965 wordt geschat even boven die van 1958 te liggen. Vooral de oliewinning en de chemische industrie (kunstmest) waren sterk gegroeid. Niet zonder trots stelde China in 1965 vast dat het *geen buitenlandse schulden* meer had. Dit betekent dat de Russische kapitaalhelp ondanks de crisisjaren was terugbetaald.

Zelfs was China zelf hulp aan ontwikkelingslanden buiten het communistische blok gaan geven met een totaal van waarschijnlijk rond \$ 0,85 mrd. tot en met 1965. Terwijl de *buitenlandse handel* in 1965 (\$ 3,7 mrd.) in totaal nog niet het peil van eind 1959 (\$ 4,3 mrd.) weer had bereikt, was het patroon zowel in geografische oriëntatie als in produktsamenstelling grondig gewijzigd⁵. Zowel in uitvoer als invoer had een belangrijke verschuiving van de communistische naar de niet-communistische landen (vooral ook Japan) plaatsgevonden, terwijl de invoer van voedsel sterk was toegenomen en die van investeringsgoederen was achteruitgegaan. In de handel met de westerse landen werd nogal eens van de beschikbare korte-termijnkredieten gebruik gemaakt, maar deze werden soms voortijdig afgelost.

Het verloop van de Culturele Revolutie

De verwachtingen bij onderzoekers, dat de bestaande

trend zich onder het begin 1966 aangekondigde, maar heel vaag omschreven, derde vijfjarenplan (1966-1970) zou voortzetten zijn doorkruist door de Culturele Revolutie⁶. Zeer uiteenlopende interpretaties worden hiervan gegeven, zoals bijv. persoonlijke machtsstrijd, permanente revolutie⁷ of ideologische strijd om een nieuw type maatschappij en mens. Wij willen ons hier beperken tot het in herinnering brengen van enkele lijnen van het verloop, dat algemeen bekend is.

Aanvankelijk (september 1965-april 1966) begonnen als een ogenschijnlijk academisch-literaire discussie, bleek vanaf mei 1966 de inmiddels tot „Grote Proletarische Culturele Revolutie” herdoopte beweging een diepgaande ideologisch-politieke pointe te hebben. Groepen „rebellens” ontstonden — eerst in de universiteiten⁸ waar het onderwijs in juni 1966 tijdelijk werd stopgezet om hervormingen voor te bereiden, later ook in bedrijven — die o.a. middels grote muurkranten de bureaucratie, ook en vooral van de partij, kritiseerden als autoritair en bourgeois. Het centrale comité van de partij, waarin Mao Tse-tung en zijn medestanders aanvankelijk vanuit een minderheidspositie geopereerd schijnen te hebben, gaf in augustus 1966 een 16-punten richtlijn voor de Culturele Revolutie, waarin in essentie de rebellen gesteund werden. Nadat enige maanden de massaal-demonstratieve en fel-kritische rode gardisten op de voorgrond hadden gestaan, en de studie van Mao's rode boekje was geïntensiveerd, verplaatste de aandacht zich naar de bedrijven, vooral in Shanghai. Het plaatselijke partijcomité en de managers erkenden zekere onrechtvaardigheden in het loonsysteem, en redresseerden deze met de uitbetaling van premies, „achterstallige” lonen, en volle lonen voor leerling-arbeiders, waarvan de besteding hier en daar schaarste deed ontstaan. De rebellengroepen wezen, met instemming van Mao, deze handelwijze fel af als verleiding en „economisme”. Na een hevige en ingewikkelde strijd, grotendeels met woorden⁹ maar ook met bezettingen, kregen de rebellengroepen, zelf onderling ook weer verdeeld, eind januari 1967 de overhand.

Inmiddels kwamen nieuwe lijnen naar voren: het leger kreeg een controlerende taak; de rode gardisten kwamen op het tweede plan; tegen verwaarlozing van de produktie werd gewaarschuwd; een felle kritiekcampagne tegen Liu Shao-ch'i¹⁰ en zijn medestanders werd gevoerd; en

³ Zie o.a. de artikelen en discussies in *The China Quarterly*, no. 30, 31, 32, 33, 35, 37, 39 (!), en van Dr. W. Brand in *Internationale Spectator*, 22 november 1967 en 8 maart 1969, en Dr. W. F. Wertheim in *Internationale Spectator*, 22 juni 1968.

⁴ Zie: Dr. W. Brand, t.a.p., en R. M. Field: „A Note on the Population of Communist China”, *The China Quarterly*, no. 38, april-juni 1969.

⁵ Zie de statistische appendix.

⁶ Zie o.a. vele artikelen in *The China Quarterly* vanaf no. 26, Dr. E. Zürcher: „De proletarische culturele revolutie”, *Internationale Spectator*, 22 november 1966; Dr. S. L. Kwee: „De grote proletarische culturele revolutie”. *China Informatie*, april 1967; Joan Robinson: *The Cultural Revolution in China*, Pelican Book 1969.

⁷ Zie J. A. A. van Doorn: „De voortgezette revolutie: China en de ijzernen wet der oligarchisering”, *Sociologische Gids*, mei/juni 1969.

⁸ Zie voor een sterk kritische bespreking van de ontwikkelingen: Dr. D. W. Fokkema: „The Cultural Revolution in China”, *Universiteit en Hogeschool*, oktober 1969.

⁹ Bijv. over hoe Mao's oproep „grasp revolution and promote production” geïnterpreteerd en uitgevoerd moest worden.

¹⁰ Tot ver in 1968, als president van de Volksrepubliek-China, niet bij name genoemd, maar aangeduid als „the top party person in authority taking the capitalist road”; hij was vooral de personificatie van een bepaalde wijze van denken.

opgeroepen werd tot het vormen van nieuwe machtsorganen op alle niveaus (t/m de provincies), de revolutionaire comités, te recruteren uit drie groepen: leger, rebellen en bestaande kaders, voor zover ondanks eventuele kleinere fouten acceptabel (het „three-in-one” principe). De discussies en strijd om de vorming van deze comités (in de eerste plaats op provinciaal niveau) duurden met wisselende hevigheid tot het najaar van 1968.

De nadruk lag nu op discipline en verzoening met ieder die niet hardnekkig „on the capitalist road” was. In april 1969 werd op het negende partijcongres de Culturele Revolutie voorlopig afgesloten met het aannemen van Lin Piao's rapport daarover en van een nieuwe partijconstitutie¹¹, waarin „Marxism-Leninism-Mao Tse-tung Thought” als basis voor de partij werd gesteld, Lin Piao als toekomstige opvolger van Mao werd aangewezen, en aan alle partijleden het recht van kritiek en beroep tot bij het centraal comité en voorzitter Mao werd gegeven. De verhouding tussen de partij en de revolutionaire comités bleef echter onaangeduid.

De invloed van de Culturele Revolutie op de economie

De sombere verwachtingen in brede westerse kring, dat de turbulenties van de Culturele Revolutie een desastreuze invloed op de produktie zouden hebben, schijnen maar zeer ten dele uitgekomen te zijn¹². De overwegende indruk is dat de *industriële produktie* in 1966 praktisch ongestoord verder groeide, in 1967 met 10 à 15% terugliep, maar in 1968, waarvoor weer sterke produktiestijgingen met overtreffing van plandoeleinden en onder voorzichtige verwijzing naar de term „sprong voorwaarts” worden gemeld, weer sterk steeg. De *landbouwproduktie*, altijd sterk met het weer fluctuerend, daalde in 1966 waarschijnlijk iets, maar is in 1967 waarschijnlijk tot boven alle vorige oogsten gestegen, om in 1968 weer te dalen maar boven die van 1966 te blijven. In de *buitenlandse handel* steeg de totale omzet in 1966 verder tot omstreeks het recordniveau van 1959, waarbij het overschot op de lopende betalingsbalans door sterkere invoerstijgingen tot rond nul daalde. Tussen 1966 en 1968 daalde het handelstotaal met ruwweg 10%, waarbij het overschot op de betalingsbalans weer positief werd. De meldingen van enkele opmerkelijke *technologische ontwikkelingen* (waterstofbom, synthetische insuline¹³) en het aanbod van talrijke zelf ontwikkelde nieuwe produkten op de internationale markt, wijzen op de aanzienlijke belangstelling voor eigen technologische ontwikkeling.

Intussen tekent zich een reeks van economische beleidsmaatregelen af, die niet allemaal nieuw zijn, maar tezamen de indruk maken onderdeel te zijn van een fundamentele *langere-termijnstrategie*¹⁴. Deze strategie is naar alle waarschijnlijkheid reeds vervat in een document van Mao's hand van 7 mei 1966¹⁵. Wellicht geeft een algemene aanduiding door een hoge Chinese economische ambtenaar in 1966 aan Han Su-yin¹⁶ van deze strategie enig beeld: „The future will see a gradual elevation of the agro-industrial units, the communes, and the running down of China's cities until the differences are eliminated”. De volgende beleidselementen zijn op te merken:

a. Nog steeds eerste *prioriteit voor de landbouw*.

b. Hernieuwde nadruk op de vestiging van middelgrote *industrie op het platteland*, ten behoeve van de lokale markt en in het bijzonder van de landbouw. De overdrijvingen op dit gebied in 1958 lijken echter niet herhaald te worden.

c. Sterke nadruk op de onafhankelijkheid (*self-reliance*)

van de plattelandscommunes en -produktiebrigades en hun *eigen verantwoordelijkheid* voor de financiering en organisatie van lokale investeringen, onderwijs, administratie, gezondheidszorg en sociale voorzieningen. De bekende Tachai-brigade wordt hier als model voorgesteld. Gepaard hiermee gaat een neiging het zwaartepunt in de commune van het produktieteam naar de grotere produktiebrigade te verleggen. Dit betekent een vervaagende regionale decentralisatie en ontlasting van het budget van de staat, die zich nu voornamelijk bezighoudt met de ontwikkeling van nationale moderne industriële sectoren. Het betekent uiteraard ook een zwaardere wissel op de eigen bereidheid tot financiering van investeringen en collectieve voorzieningen, met de mogelijkheid van toename van interregionale welvaartsverschillen.

d. Intussen is een gigantisch programma¹⁷ onderweg om een deel van de stedelijke *bevolking*, die in de afgelopen jaren onevenredig gegroeid was, naar het platteland terug te doen vloeien: vooral studenten, maar ook kaders, medisch personeel en arbeiders. Aan de produktiebrigade wordt per nieuwkomer subsidie gegeven, in het algemeen f. 300 à f. 350 per persoon.

e. *Universitair onderwijs* is waarschijnlijk alleen toegankelijk voor wie al enkele jaren op het platteland of in fabrieken heeft gewerkt, en studenten worden geacht naar produktief werk eerder dan naar administratief werk te gaan. De totale studieduur wordt aanzienlijk verkort, wellicht tot drie jaar, evenals trouwens lagere en middelbare opleidingen die tezamen nog slechts negen jaar zullen bedragen. De combinatie met ideologische vorming en praktisch werk krijgt ook nadruk.

f. Aan de basis van deze strategie, tenslotte, staat het *principe* om de nodige *inspanningen* niet in reactie op subtiele materiële aanmoedigingen op te brengen, maar uit een *soort van collectieve verantwoordelijkheid*, uit een ideologische houding. Als voorbeeld wordt hier ook de Tachai-brigade genoemd, al schijnt de doorwerking daarvan in andere plaatsen nog veelal in een experimenteel stadium te verkeren¹⁸. Zowel op het platteland als in de steden bestond tot 1966 een nauwkeurig systeem van „beloning naar prestatie” (vnl. stukloon), al kenden de stedelijke bedrijven ook bijv. premies voor topmanagers bij over-

¹¹ Zie voor beide documenten: *Peking Review*, 30 april 1969.

¹² Naast losse produktiegegevens in de Chinese pers geven de handelsstatistieken hier het meeste, zij het indirecte, houvast. Zie o.a. *Neue Zürcher Zeitung*, 6 juli 1969; J. Polaris: „L'économie Chinoise en 1968”, *L'industrie*, april 1969; T. Hubers: „China, economische situatie”, *Exportmarkten* (Ec. Voorl. Dienst), 2e en 3e kwartaal 1969.

¹³ Ook al zijn deze waarschijnlijk niet representatief voor de stand van de Chinese toegepaste natuurwetenschap. Vgl. R. Harari: „The long march of Chinese science”, *Science Journal*, 4 (1968), no. 4 (verwijzing ontleend aan *China Informatie*, april 1968, blz. 22).

¹⁴ Zie Colina Mac Dougall: „Pie in the Sky”, *Far Eastern Economic Review*, 26 juni 1969, blz. 706-708, en The Editor: „Peking's program to move human and material resources to the countryside”, *Current Scene*, 15 september 1969.

¹⁵ Dit document is nooit volledig gepubliceerd; wel is in augustus 1966 een samenvatting ervan in de *People's Daily* te Peking verschenen, maar wij hebben dit niet kunnen raadplegen.

¹⁶ *Far Eastern Economic Review*, 24 november 1966.

¹⁷ Niet nieuw, maar wel krachtiger doorgezet en niet langer een tijdelijke verplaatsing betreffend.

¹⁸ Zie M. K. Whyte: „The Tachai brigade and incentives for the peasant”, *Current Scene*, 15 augustus 1969; B. M. Richman: *Hearings, Joint Economic Committee* (zie noot 2), blz. 50 e.v.; C. Hoffmann: *Hearings, Joint Economic Committee*, blz. 118 e.v.; C. Hoffman: *Work Incentive Practices and Policies in the People's Republic of China 1953-1965*.

schrijding van de plandoeleinden. De partijkaders speelden bij de vaststelling van de prestaties een belangrijke rol, vooral op het platteland. Het Tachai-loonsysteem is gericht op een verdeling van het na aftrek van kosten en collectieve besparingen beschikbare inkomen, gebaseerd op onderlinge en collectieve evaluatie van elkaars bijdrage, met als criteria naast arbeidsprestatie bijv. ook werkhouding, vaardigheid, eerlijkheid, politiek activisme en bereidheid om nieuwkomers te instrueren. In de steden werden de premies voor topmanagers afgeschaft, die voor lager personeel meer voor politiek-ideologische houding en groepsgewijze gegeven loonverschillen, toch altijd al kleiner dan in bijv. de Sowjet-Unie, werden vermindert vnl. ten koste van de hogere salarissen van experts. In hoeverre deze nieuwe betalingssystemen reeds wijd verbreid zijn is moeilijk vast te stellen. Er zijn voorbeelden waar invoering moeilijkheden en lange discussies gaf, die wezen op de noodzaak van een grondige ideologische voorbereiding.

ACHTERGRONDEN

Tot nu toe hebben wij zoveel mogelijk een feitelijke beschrijving trachten te geven. Als wij nu enkele lijnen gaan aanduiden die op de achtergrond van deze ontwikkelingen een rol gespeeld kunnen hebben, moeten wij eerst herinneren aan de in de inleiding genoemde reserves en benadrukken dat wij niet pretenderen hier een uitleg te geven. Verder gaan wij uit van enkele, voor ons voorshands onbewijsbare, maar niet onwaarschijnlijke hypothesen, namelijk dat in de jaren zestig in China een essentieel ideologisch conflict aan de orde is, dat het denken van Mao Tse-tung daarin een belangrijke rol heeft gespeeld, en tenslotte dat enerzijds uit dit conflict Mao's denken voldoende prominent naar voren is gekomen, anderzijds dit denken voldoende relevant is voor het sociaal-economisch beleid in China, om een naar voren halen van enkele elementen daaruit als factoren op de achtergrond te rechtvaardigen. Naast deze ideologische elementen zijn er echter ook enkele meer feitelijke gegevens die als achtergrond gezien kunnen worden.

De ideologie

Een niet geringe moeilijkheid voor westerse onderzoekers van de Chinese economie is dat velen de neiging hebben ideologisch-politieke beïnvloeding van economisch beleid zonder meer als irrationeel en negatief te evalueren, voor zover zo'n beïnvloeding al serieus genomen wordt¹⁹. Een genuanceerd onderzoek van zo'n beïnvloeding, waarvan in China sprake is, wordt daardoor niet gestimuleerd. Trouwens, de evaluatie zou zowel in termen van produktie en groei, als in termen van de doeleinden zelf van het regime kunnen gebeuren, maar van deze laatste hebben we maar een vage voorstelling.

Juist in het verband van deze laatste doeleinden wordt wel gesproken van de „Maoist Vision of the Good Society”, nauw verbonden met een „Yenan Syndrome”. Schwartz²⁰ onderscheidt hierin zeven elementen: a. voorkeur voor totale consensus en radicaal collectivisme; b. nadruk op de kracht van mentale transformatie; c. populisme: participatie door het hele volk; d. nadruk op strijd, conflict en spanning als positieve waarden (de strijd tegen een vijand buiten geeft interne solidariteit; de strijd tegen de vijand van binnen, het „bourgeois denken”, kweekt grotere immuniteit daartegen); e. nadruk op de mens

boven wapens of technische middelen als de „beslissende kracht in de geschiedenis”; f. nadruk op de noodzaak van contact met de massa's en deelname aan fysieke arbeid voor intellectuelen, studenten, beroepskrachten en lagere ambtenaren; g. de spilfunctie van de communistische partij als de „proletarische voorhoede” van de maatschappij.

Schwartz erkent naast deze „Maoist Vision” ook modernisatie²¹ als een, slechts gedeeltelijk daarmee conflicterend, doel, maar meent dat deze, voorzover dienstig voor nationale macht, slechts prioriteit zou krijgen als Mao en zijn medestanders eens niet meer aan het roer zouden staan.

Schwartz schrijft nog dat Mao en Liu beiden deze „Maoist Vision” in geschriften hebben ontwikkeld, niet vermoedend dat ruim een jaar later een zo open conflict en discussie zou ontstaan, waarvan we juist deze visie als de inzet zouden kunnen zien, en waarbij Liu juist als de tegenstander gebrandmerkt zou worden. Dit openlijke conflict stelt de jongste geschiedenis van China en het gevolgde beleid in een nieuw licht: het eechoot de polemiek met de Sowjet-Unie in het begin van de jaren zestig, en laat zien dat de beleidsconflicten vanaf 1955 over het tempo van collectivisatie in de landbouw, over de strategie van de Grote Sprong en de evaluatie van de resultaten ervan, over het ontslag van maarschalk P'eng Te-huai als minister van defensie in 1959, en over de opbouwpolitiek sinds 1961, dieper gingen dan vermoed was in een over het algemeen monolithische interpretatie van de Chinese communistische partij.

Voor een verder begrip van de diepte van het conflict en de strategie van Mao daarin is een herinnering aan de speciale aandacht die contradicties in Mao's denken innemen nuttig²². In het bijzonder is zijn onderscheid tussen antagonistische „contradictions between ourselves and the enemy” (klassestrijd) en niet antagonistische „contradictions among the people” (bijv. arbeiders-boeren) van belang. De laatste dienen niet met dwang te worden opgelost, maar volgens de formule „unity-criticism-unity”; zij worden positief gewaardeerd als „the very forces that move our society forward”. De eerste soort echter vraagt om radicale bestrijding van de tegenstander, al komt die daarna mogelijk voor „heropvoeding” in aanmerking. In het debat met de Sowjet-Unie wordt als een hoofdpunt van kritiek van Chinese zijde naar voren gebracht, dat de Russen niet gezien hebben dat de klassestrijd ook doorgaat nadat de produktiemiddelen zijn gesocialiseerd of gecollectiviseerd, nl. zolang er overblijfselen zijn van (het denken van) de oude bourgeois-klasse: „So long as there are capitalist forces and there are classes in society, there is soil for the growth of revisionism”²³. Hier valt vanuit de ideologie enig licht op de culturele revolutie: er lijkt hier sprake te zijn van een antagonistische tegenstelling, hoezeer ook in het verloop ervan benadrukt wordt dat de werkelijke „enemy” maar een kleine groep is, hoeveel niet-

¹⁹ Zie bijv. de *Hearings*, Joint Economic Committee, passim.

²⁰ B. Schwartz: „Modernisation and the Maoist Vision — Some Reflections on Chinese Communist Goals”, *The China Quarterly*, januari-maart 1965.

²¹ Waaronder hij blijkbaar ook economische groei rekent.

²² Zie Mao Tse-tung: „On contradiction”, *Selected Works I*, Peking 1964, blz. 311-345; Mao Tse-tung: *On the correct handling of contradictions among the people*, Peking 1958; Drs. A. G. Dekker o.p.: *Het beeld van het communisme*, Les 14 van de cursus China van de Werkgroep 2000, Amersfoort 1967.

²³ Chalmers Johnson, t.a.p.

antagonistische tegenstellingen ook verder naar boven komen.

Voorbeelden van controversiële punten

Om deze wat theoretische ideologische discussie concreter te maken, zullen wij hieronder enkele voorbeelden van praktische controverses aangeven. Dit kan tegelijk de strategie van Mao wat meer reliëf geven.

Het eerste voorbeeld betreft *beeld en functie van de partij*. In een analyse van Schramm²⁴ komt Liu naar voren als degene die uit eigen ervaring de Russische partij als zelfstandig politiek instituut kent, voor wie organisatie en discipline in de partij centraal staan, waarbij ook de partijleider aan deze partij en zijn collectief leiderschap onderworpen is, die dan ook volgens deze orthodox-Leninistische lijnen het partijapparaat in China opbouwt, en die het eens verdwijnen daarvan zich waarschijnlijk nauwelijks kan voorstellen. Mao daarentegen kent de partij aanvankelijk voornamelijk als een leidende (ideologisch zuivere) kern, ingebed in een andere organisatie (de Kuomintang of het leger). Trouw aan de partij is voor alles trouw aan de (auteur van de) correcte ideologie. Leden van de leidende groep behoren steeds nauw contact met de massa's en met praktisch werk te hebben en zullen normaliter geregeld voor nieuw opkomende activisten²⁵ hun plaats moeten inruimen. Hij ziet wel de noodzaak van de partij als organisatie, maar is steeds huiverig voor bureaucratistische verstarring en ziet de partij op den duur mét de klassen verdwijnen²⁶. Kortom, hij staat meer gereserveerd tegenover het partijapparaat, waarin zijn gezichtspunten ook herhaaldelijk een minderheidsstandpunt vormden. Meer en meer komt bij hem de nadruk op de spontane actie en ideeën van de massa's tegenover strakke organisatie en leiderschap, hetgeen culmineert in zijn aanmoediging tot kritiek van buiten op het partijapparaat in de Culturele Revolutie: „Bombard the Headquarters”²⁷. Daarbij steunt hij op het leger dat zijn ideologische zuiverheid als niet-professioneel-technisch volksleger en door Lin Piao's opvoedingscampagne in de jaren vóór de Culturele Revolutie bewaard heeft.

Een tweede voorbeeld van een praktische controversie „Mao-Liu”²⁸ betreft *de wijze van mechanisering van* (of industriële steun aan) *de landbouw*²⁹. De tegenstelling lijkt die tussen ontwikkeling „van onderop” versus „van bovenaf”, tussen regionale decentralisatie versus nationale centralisatie, tussen „self-reliance” van de communes en brigades versus nationale centralisatie, tussen eerst collectivisatie versus eerst mechanisatie. Liu benadrukt de verantwoordelijkheid van de staat voor de ontwikkeling van ook deze takken van industrie, bevorderde staatstractorstations, ontwierp een plan voor geconcentreerde mechanisatie in enkele gebieden, en vormde gecentraliseerde „trusts” van industriële bedrijven uit één sector, welke primair door technische managers geleid werden.

Bij Mao staat het geloof in het eigen revolutionair vermogen van de boerenmassa's voorop; hij ziet het gevaar dat als mechanisatie de collectivisatie voorafgaat de boeren afhankelijk worden van een industrieel apparaat waarover ze geen zeggenschap hebben, een onnodig vervreemdingsverschijnsel. De maoïstische kritiek op de „trusts” is o.a. het gevaar dat dit monopolistische, „onafhankelijke koninkrijken” van technici worden, die het lokaal initiatief van de boeren onvoldoende tot zijn recht laten komen.

Hierachter schuilt bij de maoïsten een diep wantrouwen ten aanzien van de ideologische zuiverheid van de technisch-economische experts, waartegenover een groot vertrouwen op de vindingrijkheid en energie van de massa's staat. Mao moet ontevreden geweest zijn met de resultaten van het volgen van de Russische experts en het Russische model in 1952-1957, omdat deze zich niet aanpasten aan de Chinese omstandigheden:

„Derhalve: sterke nadruk op de zware industrie, maar verwaarlozing van de infrastructuur; afroming van het platteland ten gunste van de stedelijke industriële sector, zonder rekening te houden met de uiterst belangrijke rol van de landbouw in de Chinese situatie; een te grote mate van centralisatie op elk gebied in een reusachtig land met slechte verbindingen en een lange traditie van regionaal beheer”³⁰.

Mao moet toen besloten hebben tot een radicale koerswijziging, gebaseerd op de Chinese situatie en zijn eigen ideeën over de weg van de revolutie: „Het tot dusverre meest beslissende feit uit de recente Chinese geschiedenis is de ommezwaai van 1957/1958, toen Peking zich definitief afwendde van het Russische ontwikkelingsmodel, en via de „grote sprong voorwaarts” en de stichting der volkscommunes een geheel eigen weg insloeg”³¹. Van haar kant stelt de Sowjet-Unie Mao's economische politiek als „onwetenschappelijk en voluntaristisch” aan de kaak³². Hoewel het uiteindelijke verloop van de „grote sprong” een teleurstelling moet zijn geweest kan het plotselinge terugtrekken van alle gecontracteerde hulp door Rusland in 1960 Mao alleen gesterkt hebben ten aanzien van de noodzaak tot „self-reliance” en een „eigen weg”.

Het derde voorbeeld van controversie betreft, parallel aan het tweede voorbeeld, de vraag in hoeverre *de gezondheidszorg op het platteland* onder communale verantwoordelijkheid moet vallen³³. De door Liu bevorderde staatshospitalen op districtsniveau zouden in feite een stedelijke oriëntatie hebben gehad en het platteland zelf te kort hebben doen komen. Thans is deze tak van dienst naar de lokale collectieve eenheden overgeheveld.

²⁴ De beschrijving berust op: Stuart R. Schramm: „The Party in Chinese Communist Ideology”, *The China Quarterly*, april-juni 1969.

²⁵ Zie ook R. H. Solomon: „On Activism and Activists: Maoist Conceptions of Motivation and Political Role Linking State to Society”, *The China Quarterly*, juli-september 1969.

²⁶ Een punt, nooit zo expliciet door Marx of Lenin gesteld.

²⁷ Mao's eigen grote muurkrant uit augustus 1966.

²⁸ Wij wijzen erop dat het zeer wel mogelijk is dat onder invloed van de uitbarsting van het conflict de standpunten in de literatuur wat te extreem worden voorgesteld, en dat speciaal de rechtstreekse verbinding van Liu met het tegenstandpunt te eenduidig zou kunnen zijn.

²⁹ Gebaseerd op The Editor: „The Conflict between Mao Tse-tung and Liu Shao-ch'i over Agricultural Mechanization in Communist China”, *Current Scene*.

³⁰ Dr. E. Zürcher: „Peking, Moskou en de Derde Wereld”, *Internationale Spectator*, 22 februari 1969.

³¹ Dr. E. Zürcher, t.a.p.

³² Bijv.: V. Vyatsky en G. Dmitriev: „The Anti-Scientific, Voluntaristic Character of Mao Tse-tung's Economic Policy”, *Voprosy Ekonomiki*, No. 11, 1968. Hierin wordt Mao o.a. verweten geen integrale economische theorie te hebben, maar zich door utopisch socialisme, Trotskyïsme en populisme te laten beïnvloeden, geen werkelijke interesse in economische problemen te hebben, en zijn ideeën te stelen op ervaringen van voor 1949 in primitieve economieën.

³³ The Editor: „The Mao-Liu Controversy over Rural Public Health”, *Current Scene*, 15 juni 1969.

Het laatste en wellicht meest vitale voorbeeld is de kwestie van de *interne organisatie van bedrijven* (en produktie-teams e.d.), en in het bijzonder die van de *arbeidsaanmoediging*. Hierboven zagen wij reeds hoe deze laatste tot 1966 overwegend van materiële aard was, al waren niet-materiële aanmoedigingen, hetzij op basis van wedijver, hetzij op coöperatieve basis gesteund door massa-acties, nimmer geheel verdwenen na de „grote sprong”, waarin ze een belangrijke rol gespeeld hadden. De kritiek van de Maoïsten op de overwegend materiële aanmoedigingen ging niet alleen tegen de „afwijkingen” daarbij in de vorm van willekeurige privileges, maar — voor zover te zien — ook tegen de nadruk daarop. Waarschijnlijk moet dit gezien worden in het verband van andere aspecten van de interne organisatie. Richman³⁴ beschrijft hoe in de tegenstelling tussen „experts” versus „Reds” (de managers „interested in transforming things” versus partijmensen „interested in transforming people, . . . primarily concerned with values, human values”) binnen de bedrijven, de „Reds” na 1966 meer invloed kregen in de dagelijkse leiding van het bedrijf, hoe de afstand tussen managers en arbeiders werd verminderd doordat de eersten één à twee dagen per week aan de produktie werkten en de laatsten sterk in de beleidsbeslissingen werden betrokken, en tenslotte, hoe aanzienlijke tijd aan ideologische discussies werd besteed³⁵.

Al met al krijgen we de indruk dat zich ten aanzien van het karakter van de agrarische en industriële bedrijven een nieuwe opvatting ontwikkeld heeft, wég van de sterke functionele specialisatie (boeren, arbeiders, managers, technici, militairen e.d.), van de individualisering van de werknemer als loontrekkende arbeidsleverancier, en van de scheiding van levenssferen, náar een meer collectieve produktie- en leefgemeenschap, met gedeeltelijke fusie van functies en collectieve verantwoordelijkheid voor het produktiebeleid, het sociaal welzijnsbeleid en de verdeling van het inkomen. „De Chinese onderneming wordt allereerst gezien als een politieke en sociale eenheid, niet als uitsluitend gericht op produktienormen”³⁶.

CONCLUSIE

Wij weten op het ogenblik niet in hoeverre de als achtergrond geschetste lijnen representatief zijn als beschrijving van de situatie. Wel kunnen wij er een tendens in zien, die althans in zekere mate de situatie richting geeft. Deze richting wijkt duidelijk in verschillende componenten af van in Oost-Europa en de westerse landen optredende patronen. De Chinezen spreken zelf van een transformatie van hun samenleving, en de poging om in de Culturele Revolutie deze richting op te gaan heeft zeker een aantal wezenlijke vragen van maatschappelijke ordening aan de orde gesteld. Dit is rustig te zien en te erkennen, ook door degenen, die in de aangeboden antwoorden op deze vragen geen heil zien.

Het is zeer wel mogelijk dat het inslaan van deze richting, mits met grotere beheersing dan onder de „grote sprong voorwaarts”, op de zuiver materiële produktie een minder ongunstige invloed zou hebben dan veel westerse commentatoren verwachten. Los daarvan zien wij ook een mogelijkheid dat in de landbouw een aanzienlijke produktiestijging zou kunnen optreden als de „green revolution” — de ontwikkeling en toepassing van enkele nieuwe, belangrijk produktievere tarwe- en rijstsoorten die in Pakistan en India reeds op diverse plaatsen met succes worden toegepast — ook tot China zou doordringen. De organisatie

van de landbouw daar lijkt juist geschikt om deze kans te benutten, vooral in een situatie van gebrek eerder aan land dan aan arbeid.

Een dergelijke mogelijke ontwikkeling in de landbouw³⁷ zou geheel nieuwe perspectieven openen voor een bredere ontwikkeling van de Chinese economie, die zijn economisch knelpunt vooral in de landbouw ziet, maar met minerale bodemschatten als een basis voor industriële ontwikkeling naar verhouding rijk begiftigd is³⁸. Het op zichzelf al belangwekkende zoeken van een eigen weg, een eigen identiteit, zichzelf, zou des te meer de aandacht van de rest van de wereld trekken.

J. G. Waardenburg

³⁴ B. Richman, t.a.p.

³⁵ Tijdens de stormachtigste perioden van de Culturele Revolutie gebeurde dit gedeeltelijk in werktijd, later in principe daarbuiten.

³⁶ R. Berger: „Rebelleren is een gerechtvaardigde zaak, China's culturele revolutie”, *Katernen 2000*, (1968) 6, Werkgroep 2000, Amersfoort, blz. 14.

³⁷ Waarop bij mijn weten in de literatuur nog niet gewezen is; is dit een technisch of klimatologisch onmogelijke fantasie?

³⁸ Zie o.a. K. P. Wang: *The Mineral Resource Base of Communist China, An Economic Profile of Mainland China*, deel 1, blz. 167-196.

Statistische Appendix

TABEL 1.

Enige gegevens over de buitenlandse handel van China tussen 1959 en 1968, in \$ mln. a)

	1959		1966*		1967		1968 b)	
Totaal handel	4.265		4.212		4.028		3.862	
Categorie	Inv.	Uitv.	Inv.	Uitv.	Inv.	Uitv.	Inv.	Uitv.
Met communistische landen	1.365	1.595	—	—	465	579	420	530
Met niet-communistische landen	1.310	615	—	—	1.429	1.554	1.389	1.523
waarvan Nederland c)	12	23	16	30	12	28	29	27

a) Ontleend aan of berekend uit: Jean Polaris, t.a.p. (zonder noodzakelijke kleine statistische correcties) en R. L. Price: „International Trade of Communist China, 1950-1965”, in *The Economic Profile of China*, deel 2, blz. 579-608.

b) Schattingen.

c) Uit *Nieuws van Buitenlandse Markten*, 3 april 1969, blz. 1.

TABEL 2.

Enkele schattingen van de industriële produktie tussen 1958 en 1966 c)

	1958	1961	1965	1966
Industrie totaal (index: 1956 = 100) a)	143,8	124,5	147,6	—
Ruw staal (mln. metrische ton) b)	8,0	12,0	11,0	12,2
Ruwe olie (mln. metrische ton) b)	2,3	4,5	8,0	10,0
Kunstmest (mln. metrische ton) b)	1,4	1,5	4,6	5,9
Katoendoek (mrd. strekkende meter) b)	5,7	3,0	3,9	5,9

a) Schatting van R. M. Field: „Chinese Communist Industrial Production”, in: *An Economic Profile of Mainland China*, deel 1, blz. 273.

b) Ontleend aan: J. Prybyla: „The Economic Cost”, *Problems of Communism*, maart/april 1968, blz. 7.

c) Kang Chao (*Hearings*, t.a.p., blz. 134 e.v., en Eckstein enz., t.a.p., blz. 581 e.v.) wijst er terecht op dat de Chinese cijfers na 1961 aanzienlijk hoger zijn dan door Field (en waarschijnlijk ook Prybyla) gebruikt (bijv. voor kunstmest 9,0 — 1965 — en 12,0 — 1966, voor textiel 150% hoger in 1965), zodat in 1966 de volle capaciteit zou zijn gebruikt, met een belangrijk hoger totaal dan Field schat.

Ontwikkelingsdecennium: iets opgeschoten?

Prof. Dr. J. H. P. Paelinck

TER INLEIDING

Het is een gewoonte geworden een tienjaren-periode als een soort „challenge” te beschouwen; dit is bijzonder van toepassing op de jaren zestig. Individuele landen, de landen der EEG, de OESO, de Verenigde Naties, hebben ieder op hun manier veel hoop gekoesterd over de resultaten die konden worden bereikt in 1970.

Een eenvoudige, en toch wetenschappelijk aanvaardbare methode om na te gaan in hoeverre deze hoop kan vervuld worden, op het wereldvlak, is aan de hand van enige grafieken, afgeleid uit officiële UNO-cijfers¹, de periodes 1950-1960 en 1960-1966 even te onderzoeken. Enige belangrijke aspecten van de wereldeconomie zullen onder de microscoop gelegd worden; bijzondere aandacht zal worden besteed aan de vergelijking van het verloop der economische gebeurtenissen in ontwikkelingslanden en ontwikkelde landen, naar UNO-definitie.

Conclusies zullen voorzichtig moeten zijn — gronden daartoe zijn talrijk! — maar er zal toch gepoogd worden een synthetisch oordeel te vellen over wat waarschijnlijk zal zijn bereikt in het somtijds stormachtige tijdperk van de jaren zestig.

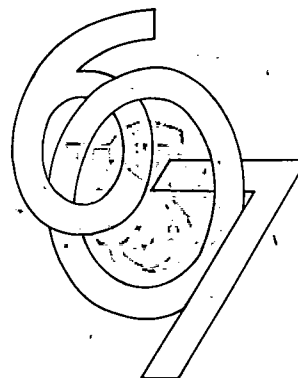
EEN PAAR ALGEMENE INDICATOREN

Grafiek 1 en 2 tonen een nu klassiek symptoom van de economische inspanning: het bruto binnenlands product, totaal en per hoofd. Ingewikkelde statistische toetsen zijn niet nodig om de indruk te staven, dat de jaren zestig eerder een relatieve verslechtering dan een verbetering van de afstand tussen ontwikkelings- en ontwikkelde landen met zich brachten. De totale produkten verlopen ongeveer gelijk, maar de snellere demografische groei in de onderontwikkelde werelddelen houdt de welvaartsvooruitgang daar op brutale wijze in toom. Planning, internationale hulp, een betere economische politiek hebben er beslist toe bijgedragen de absolute toestand te verbeteren; maar de economische-beheerstechnieken zijn er *overall* op verbeterd; de ontwikkelde landen, met een méér geïntegreerde economische structuur, liggen op dit punt waarschijnlijk een eindje voor.

Twee deelfenomenen maken het beeld iets duidelijker. Het ziet er naar uit dat de landbouwproductie per hoofd in de onderontwikkelde gebieden stationair gebleven of zelfs wat gedaald is in de laatste jaren. Een grove indicator, vermits ook industriële grondstoffen daaronder begrepen zijn, maar een niet onbelangrijk deel ervan zijn primaire levensmiddelen, en vormen de basis voor de voeding van de totale bevolking. Het overhevelen van surplusen, uit

Noord-Amerika en — opvallend genoeg — uit West-Europa, zal nog wel een tijdje moeten voortduren, wil men het kwantitatieve, en vooral kwalitatieve voedingsniveau wat opvoeren in de ontwikkelingslanden van het Verre Oosten. Dit stelt financieringsproblemen die wat later — zij het dan ook zeer globaal — zullen worden bezien (grafiek 3).

Industrie zal nog lang de drijvende motor der economie blijven. Door het lage *niveau* der arbeidsproductiviteit in de ontwikkelingslanden — in grafiek 4 *niet* weergegeven — is de relatieve toestand er in de jaren vijftig niet op verbeterd, zij het dan ook dat er een vage aanduiding bestaat dat de laatste gegevens wat meer optimisme toestaan.

Verklarende factoren der arbeidsproductiviteit zijn talrijk, maar investeringen spelen — theorie en praktijk zijn het daarover eens — een zeer belangrijke rol. De tabel illustreert wat geschied is.

Twee opmerkingen zijn van belang. Eerst en vooral schijnt de investeringsneiging in de ontwikkelde landen *verder* gestegen te zijn (de investeringsquote ligt al hoog ten opzichte van die der ontwikkelingslanden). Vervolgens ziet men fantastische dispariteiten in de groeiritmen der investeringen in deze laatste gebieden, iets wat op zichzelf al een onregelmatige groei van produktiviteit en totale produktie in zich houdt. Dat hier een bijzonder duistere „gap” aanwezig is vormt één der karakteristiekste trekken der recente ontwikkeling, die tot meer nadenken zou moeten stemmen.

DE TUSSENSCHAKEL: RUILEN VAN GOEDEREN EN DIENSTEN

Grafiek 5 vertelt in het kort wat in duizenden pagina's economische literatuur beschreven en becommentarieerd

Gemiddeld jaarlijks groeipercentage van de bruto binnenlandse kapitaalvorming

Landen	1950-1960	1960-1966
Ontwikkelde landen	4,3	6,3
Noord-Amerika	2,0	5,2
Japan	14,4	11,3
Europa	7,0	7,2
EEG	7,7	6,8
EVA	5,7	6,5
Onderontwikkelde landen		
Afrika		
Soedan	15,9 (a)	— 11,4
Zambia	— 2,7 (a)	9,4
Latijns-Amerika		
Argentinië	6,2	— 0,6
Chili	4,9	5,9
Columbia	4,3	0,9
Peru	4,3	13,9
Azië		
Ceylon	— 0,4 (b)	2,3
Korea	8,3 (c)	20,7
Philippijnen	10,9 (a)	13,4

a) 1955-1960; b) 1958-1960; c) 1953-1960.

Bron: UNO: Yearbook of National Accounts Statistics, 1967, blz. 804 e.v.

is. Globaal gezien blijft de handelsbalans „in 't rood” voor de onderontwikkelde gebieden; een tendentie tot verbetering is niet evident na 1960. Industrialisatie en substitutie-politiek hebben er toe bij gedragen een (negatieve!) stabilisering te bereiken voor zekere (eenvoudige) industrieproducten, maar voor gespecialiseerde items blijft de toestand van onevenwichtigheid, en dit laatste verscherpt zich nog. Grafiek 6 geeft een beeld van de „stocktaking” nadat de fenomenen van grafiek 5 zich hebben afgespeeld; en grafiek 7 zegt iets in termen van koopkracht. De relatieve „devaluatie” van „de onderontwikkelde munt” schijnt in de laatste jaren wat vertraagd te zijn; waarschijnlijk is hier een resultaat te zien van een internationale bewustwording van een onevenwichtigheid die spanningen in zich houdt, die ook de rijke landen niet ten goede kunnen komen. Elders in dit nummer wordt dieper ingegaan op dit aspect; wij hebben het enkel als een der indicatoren van de gevolgte koers gekozen.

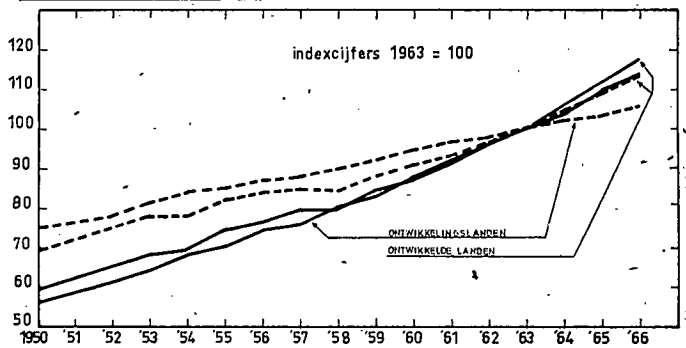
IETS OVER DE ECONOMETRISCHE GEDACHTENWERELD.....

Nochtans heeft het aan operationele modellen niet ontbroken². Economische-ontwikkelingsprogrammering is stilaan een voorbereiding van de techniek der economische politiek geworden. Er bestaan nog wel controverses over de „implementation” van haar resultaten — het uitvoeren van de berekende resultaten door de politieke en administratieve „decisionmakers”, en daar komen wij nog wel op terug — maar een zeker aantal denkrichtingen zijn er uit voortgevloeid die er toe hebben bijgedragen het bestuderen der grote problemen van econo-

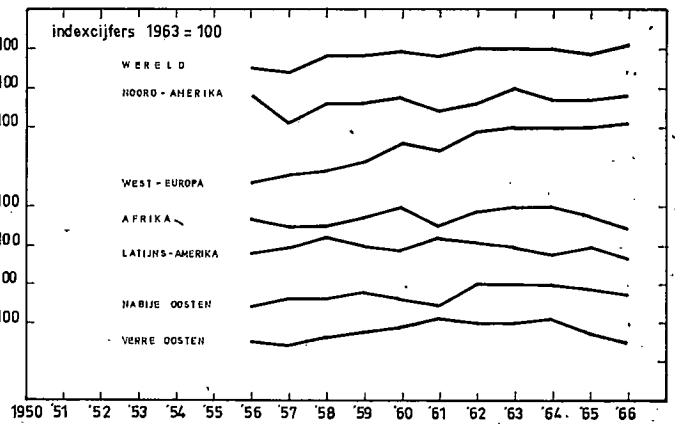
¹ UNO, Statistical Yearbook, 1967. Wij danken P. Dubois-Pelcerin, assistent bij de Faculteit der Economische en Sociale Wetenschappen te Namen, voor zijn hulp bij het bijbrengen en bewerken van het cijfermateriaal.

² Men zie hiertoe J.C. de Meester en J. Paelinck: *La programmation pour le développement économique*. Rapport présenté pour le Séminaire de l'Organisation Mondiale de la Santé sur „L'intégration des ressources générales en eau dans la programmation du développement économique”, Genève 19-28 septembre 1967. Achtenvijftig referenties zijn in de bibliografie van deze studie opgenomen.

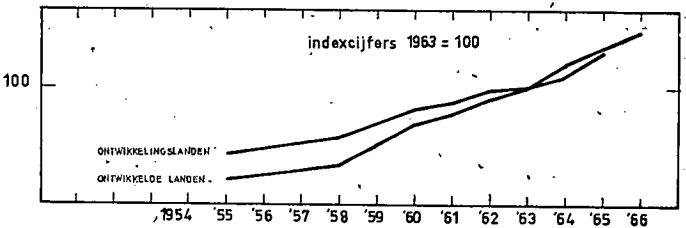
1. — BRUTO BINNENLANDS PRODUKT
2. - - - BRUTO BINNENLANDS PRODUKT PER HOOFD

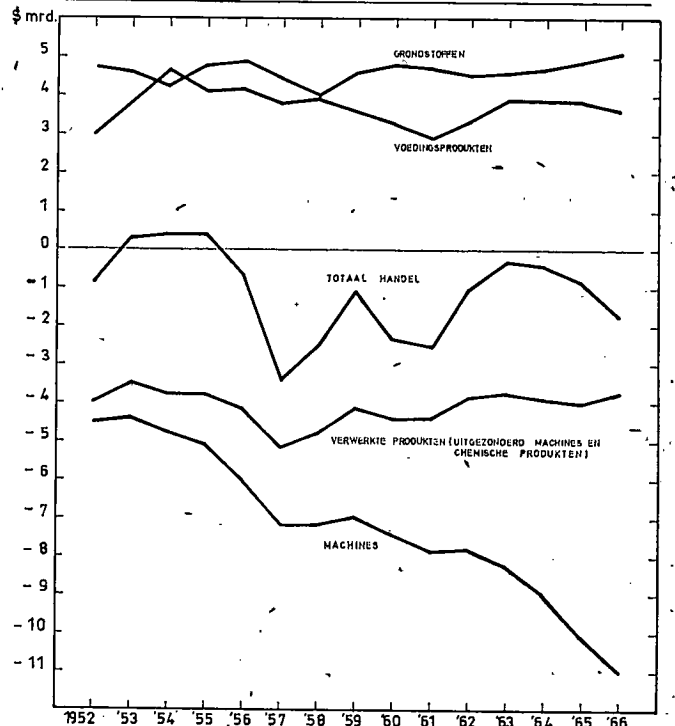
3. TOTALE LANDBOUWPRODUKTIE PER HOOFD

4. INDEXCIJFERS VAN DE INDUSTRIËLE ARBEIDSPRODUKTIVITEIT

5. HANDELS BALANS VAN ONDERONTWIKKELDE MET ONTWIKKELDE LANDE

mische groei en sociale vooruitgang in een rationeel jasje te steken.

Meer bijzonder heeft het gebruik van econometrische modellen ertoe bijgedragen delicate aspecten van een groeipolitiek te belichten. Indien het niet bewezen is dat hun gebruik in nauw verband staat met het succes of het failliet van een geprogrammeerde ontwikkeling, toch moet men dat domein van wat dichterbij bekijken, wil men een min of meer volledig overzicht geven van wat het laatste decennium ons op ontwikkelingsgebied gebracht heeft.

Laten wij eerst toegeven dat er nog niet veel orde bestaat in dat universum; in het huidige stadium schijnen heel wat modellen complementair te zijn, zowel om de verschillende aspecten van een zelfde probleem te belichten, alsook om de successieve etappes ervan uit te werken.

Waar het gaat om ontwikkelingslanden moeten de modellen natuurlijk niet enkel de algemene doeleinden van hun ontwikkeling belichten (verhogen van het levensniveau, verbetering van het menselijk kapitaal, economische en financiële onafhankelijkheid), maar ook de meer specifieke (uitschakelen van „bottlenecks”, substitutie van ingevoerde produkten, een zekere voedingsautonomie, geleidelijk uitschakelen van underemployment en „disguised unemployment”, regionale onevenwichtigheden, enz....).

Verder dient erop gewezen dat structurele wijzigingen in de ontwikkelingslanden een bijzondere rol spelen in het groeiproces; in de formulering der modellen dient dus een grote aandacht besteed te worden aan de *variabiliteit* van de fundamentele economische verhoudingen en de *openheid* van de meesten der betrokken landen.

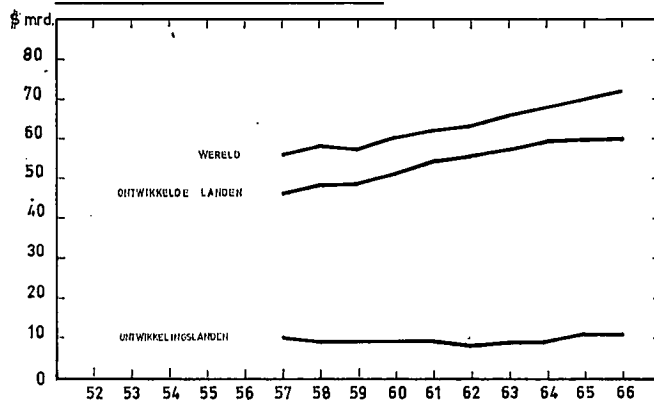
Welk arsenaal heeft men in de laatste jaren in het bijzonder in gebruik gebracht? Statische macro-economische *exploratiemodellen* hebben het mogelijk gemaakt de middellange en lange termijn te belichten, in die zin dat men een mogelijk functionele evenwichtstoestand tracht te schetsen voor een afgelegen jaar (5, 10 en zelfs 20 jaar in de toekomst), en dit in termen van de welbekende economische aggregaten (totaal privé verbruik; totale investeringen, export en import). Verschillende situaties kunnen bestudeerd worden, één ervan gekozen als een doeleind voor de ontwikkelingsinzet. Gaat men wat onderverdelen, dan krijgt men semi-aggregatieve modellen (*sectormodellen*), die het mogelijk maken de verbanden tussen de gekozen branches verder uiteen te rafelen.

Deze statische modellen zijn nochtans beperkt in hun exploratievermogen, daar ze niet toestaan het *overgangsprobleem*, naar onze mening het belangrijkste voor ontwikkelingslanden, expliciet in ogenschouw te nemen. Dynamische modellen moeten daarom dringend geconstrueerd worden³; somtijds heeft men daartoe de zgn. *simulatiemodellen* gebruikt, met hypothetische vergelijkingen en coëfficiënten.

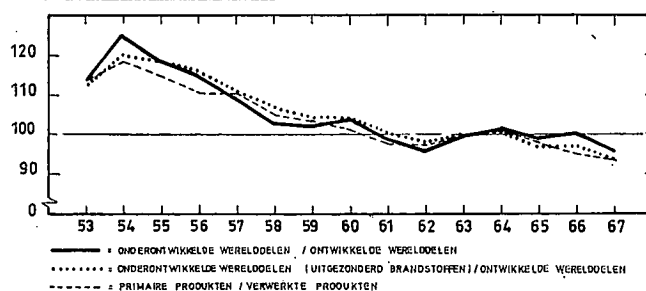
Tenslotte — en dit is het „nec plus ultra” — kan men gaan optimaliseren, wanneer men tenminste akkoord kan gaan met een voorkeursfunctie, en men iets kan vertellen over de „constraints” (de „grenzen”) waarin men zich moet bewegen; een *optimaal* programma kan dan — theoretisch nog...! — uitgewerkt worden.

Een voorbeeldje om dit alles wat concreter te maken. In de laatste jaren kwamen zgn. „two-gap models” op de markt, die het mogelijk maken na te gaan welk deficit (aan interne of externe besparingen) de groei het meeste hindert in ontwikkelingslanden. Als toelichting hierop een klein stukje wiskunde, het volgende niet-specifieke model:

6. INTERNATIONALE LIQUIDITEITEN

7. TERMS OF TRADE

$$Y = f^1(I) \quad (1)$$

$$I = S + \bar{F} \quad (2)$$

$$S = f^2(Y) \quad (3)$$

$$X = f^3(\bar{U}, Y) \quad (4)$$

$$M = f^4(I) \quad (5)$$

$$M = X + \bar{F} \quad (6)$$

waar Y het produkt voorstelt, I de investeringen, S de besparingen, F het buitenlands deficit, X de export, M de import en U een aantal externe invloeden op X. Exogene variabelen zijn „bovenlijnd”. Het model omvat 6 vergelijkingen en 5 endogene variabelen („onbekenden”), is dus overgedetermineerd, maar kan in twee ondermodellen opgelost worden:

a. Een ondermodel „S”, waar de interne besparingen de groei determineren:

$$\begin{cases} Y = f^1(I) \\ S = f^2(Y) \\ I = S + \bar{F} \end{cases}$$

b. Een ondermodel „X”, waar de valuta-reserves de groei bepalen:

$$\begin{cases} Y = f^1(I) \\ M = f^4(I) \\ X = f^3(\bar{U}, Y) \\ M = X + \bar{F} \end{cases}$$

³ Ter belichting van dit: J. Paelinck: „Un modèle dynamique de simulation et de contrôle pour l'économie belge”, in *Rivista Internazionale di scienze Economiche e Commerciali*, Milaan, Anno XVI, 1969, no. 3; en T. de Biolley en J. Paelinck: „Un modèle dynamique pour l'économie belge: simulation et optimisation”, te verschijnen in *Optimisation et simulation de macro-décisions*, Travaux du Centre de Recherches Economiques et Sociales de Namur.

In het algemeen zal men $Y^s \neq Y^x$ constateren behalve wanneer — per toeval! — S, X en M aan een vergelijking $f^5(X, M, S) = 0$ voldoen; dit zou een geval van interne en externe gebalanceerde groei zijn, een unicum!

Het bijzondere punt waarop wij de aandacht vestigen is dat de techniek toelaat de marginale efficiëntcy van de buitenlandse hulp in beide gevallen te bestuderen, en deze is, meestal, niet gelijk in de twee modellen; in mathematisch schrift:

$$\frac{\delta Y}{\delta F^{(X)}} \neq \frac{\delta Y}{\delta F^{(S)}}$$

Moest men $\frac{\delta Y}{\delta F^{(X)}} > \frac{\delta Y}{\delta F^{(S)}}$ vaststellen, dan duidt dit op

een mogelijk efficiënt gebruik van de buitenlandse hulp; deze laatste kan beter de vorm aannemen van *reële* transfers (uitrustingsgoederen, halfprodukten) in plaats van het binnenlands opzetten van fabrieken of het in exploratie brengen van lokale grondstoffen. In het algemeen komt nog daarbij dat in een derde ontwikkelingsstadium (wanneer de twee bottlenecks „X” en „S” verdwenen zijn) de *absorptiemogelijkheid* van financiële middelen (binnenlandse en buitenlandse) een nieuwe evidente „constraint” wordt, en dan komt de vorming van *menselijk kapitaal* op de voorgrond te staan.

Nog een laatste woord over dynamische modellen. Zoals reeds gezegd, ze maken het mogelijk de toekomst jaar voor jaar te bestrijken; niet alleen is het dan mogelijk de overgangperiode van naderbij te bekijken, maar ook iets te vertellen over het opbouwen van dynamische onevenwichtigheden *na* de planningshorizon. Dit laat toe de kosten op lange termijn van een ontwikkelingsplan op middellange termijn mede in de beschouwing te betrekken, wanneer men de uiteindelijke cost-benefit analyse van een mogelijke strategie uitvoert.

Op model-theoretisch en econometrisch gebied is dus in de laatste jaren heel wat gedaan; enkel één staaltje kon hier naar voren gebracht worden en even commentariseerd.

Twee punten nog. In de eerste plaats dient nog hard gewerkt te worden aan het econometrisch schatten van empirische functies en, bij voorkeur, van volledige coherente modellen. Ten tweede dienen onze modellen aangepast te worden aan het bijzondere probleem dat de programmatoeren in elk land — en zelfs in elk werelddeel — aan de theoreticus stellen. Voorbereidende vergaderingen, waaraan decision-makers, ambtelijke functionarissen en modelbouwers deelnemen, lijken ons onontbeerlijk te zijn. De pure technicus krijgt een beter inzicht in de politieke probleemstelling, de noodzakelijke ontwikkelingsfasen van een land, de specifieke bottlenecks, de waarde van bestaande projecten, e.d.; hij wordt, in de goede betekenis van het woord, een economisch ingenieur.

.....EN IETS OVER ONTWIKKELINGSPOLITIEK

Aan de hand van modelresultaten kan men politieke beslissingen nemen. Het is onmogelijk — in het raam van dit artikel — in detail na te gaan welke decisionele aspecten van de ontwikkeling de jaren zestig gekenmerkt hebben. Enkel een paar voorbeelden om tot — zeer partiële — conclusies te kunnen komen.

De internationale handelspolitiek is op de voorgrond gekomen met de „United Nations Conference on Trade and Development” (23 maart — 16 juni 1964)⁴. De ont-

wikkelingslanden hadden in 1963, bij de Algemene Vergadering der Verenigde Naties, een gezamenlijke verklaring ingediend waarbij in het bijzonder de aandacht werd gevestigd op het verband tussen handelspolitieke maatregelen en ontwikkeling: verruiming van de handel, geleidelijk uitschakelen van bestaande limitaties, mogelijkheden tot uitbreiding van de handel in primaire goederen met vaste prijzen, expansie van markten voor half- en eindprodukten, een soepele financiering van deze „trade-flows”, verbetering van de onzichtbare handelsbalans, e.d. Maar in zijn rapport *Towards a New Trade Policy for Development* vestigde Secretaris-Generaal Raul Prebisch de aandacht op een aantal *interne* problemen die de ontwikkelingslanden zelf zouden op te lossen hebben: het agrarisch probleem, de sociale mobiliteit, de scheve inkomensverdeling, de snelle bevolkingsgroei, en — wij verstaan het zo — samenwerking *tussen* de ontwikkelingslanden. Wellicht werd Dr. Prebisch geïnspireerd door het Spaanse gezegde: „No hay atajo sin trabajo”: een kortere weg vergt een grotere inspanning.

Het is nog te vroeg een uitspraak te doen over wat de permanente UNCTAD, en zijn Trade and Development Board, op het internationale vlak in de „late sixties” zullen hebben kunnen bijdragen; ongetwijfeld worden de handelspolitieke problemen zonder ophouden in een scherp licht gesteld, en zal men er toe komen bepaalde remmen op te heffen. Feitenmaterieel ontbreekt niet; enkel is de vraag te weten *hoeveel* men afweet van de *relatieve efficiëntie* van voorgestelde maatregelen. Het probleem kwam econometrisch ter sprake; het keert terug wanneer men van de plannings tot de politiek overgaat.

Dezelfde gedachte kwam bij ons op bij het lezen van een rapport over de — mogelijke — financiële bottleneck van het probleem⁵. Besluiten worden bijzonder scherp gesteld: „There is need for a reform of the international monetary system that would make it more responsive to the needs for economic growth of both developed and developing countries. . . . The developing countries have a legitimate and pressing need for additional liquidity. . . .”⁶ Wat — naar onze mening — in het duister blijft is de *relatieve* probleemstelling: gegeven de reeds opgesomde voorwaarden voor een snellere groei van het produkt per capita in de ontwikkelingslanden — en de lijst is verre van volledig — welke is de graad van urgentie der voorgestelde maatregelen? Een „conditio sine qua non” — in meer precieze termen: is de politieke productiefunctie er een met strikt complementaire factoren? Of zijn er relatieve urgentiegraden, en loont het een bepaalde dosering van inspanningen aan te passen aan de relatieve marginale doeltreffendheid van de voorgestelde maatregelen?

Ons inziens is dit probleem nauwelijks aangesneden op het nationale vlak, laat staan op het internationale⁷. Het is waarschijnlijk hoog tijd wat orde te scheppen in het ontwikkelingsdenken en, met de bekende „cultural lag”, in de internationale ontwikkelingspolitiek. De jaren zestig geven ons de indruk van een vulkanisch uitbarsten van tien-

(Slot op blz. 1287)

⁴ Men zie hiertoe: *United Nations Conference on Trade and Development; Basic Documents on its Establishment and Activities*, United Nations publication, Sales No: 66.I.14.

⁵ *International monetary issues and the developing Countries*, Report of the Group of Experts, United Nations Publication, Sales No: 66.II.D.2

⁶ O.c. blz. 32, cursief van ons.

⁷ Nog wat lectuur daartoe: *Une politique de croissance économique*, OESO, Parijs, november 1962.

Een decennium in cijfers gevat

In een blad als *Economisch-Statistische Berichten* schrijven over het verstreken decennium kan natuurlijk nooit „af” zijn als ook niet enig geordend statistisch materiaal over dat decennium wordt gepresenteerd.

De hieronder weergegeven cijfers over de Nederlandse economie in 1958 en 1969 (voor het laatste jaar uiteraard met het voorzichtige voorbehoud „geraamd”) zijn met toestemming van de Directeur-Generaal van de Statistiek

overgenomen uit *Het jaar 1969 in cijfers*, een speciaal statistisch bulletin van het CBS, dat vrijwel tegelijkertijd met dit nummer van *ESB* verschijnt. De redactie is het CBS zeer erkentelijk voor zijn medewerking.

Dat de cijfers niet precies één decennium, doch elf jaar bestrijken, is hopelijk voor de lezer geen beletsel de „kale” cijfers met zijn eigen interpretaties te lijf te gaan.

Omschrijving	Eenheden	1958	1969	Omschrijving	Eenheden	1958	1969
Bevolking en onderwijs				Uitvoer naar de BLEU	% waarde totale uitvoer	15,0	13,8
Bevolking op 31 december	mln.	11,3	12,9	Invvoer uit de EEG	% waarde totale invoer	41,9	56,8
Levendgeborenen	per 1.000 inwoners	21,2	19,2	Uitvoer naar de EEG	% waarde totale uitvoer	41,5	59,8
Kleuteronderwijs	per 1.000 3- 5 jarigen	558	675	Aandeel industrie in totale uitvoer-			
Basisonderwijs	per 1.000 6-14 jarigen	750	723	waarde	idem	78	82
Voorligezet algemeen vormend				waarvan: voedings- en genotmidd.	idem		
onderwijs	per 1.000 12-19 jarigen	282	340	industrie	idem	20	17
Beroepsonderwijs	per 1.000 12-19 jarigen	329	375	textiel-, kleding- en schoen.ind.	idem	7	7
Wetenschappelijk onderwijs	per 1.000 18-25 jarigen	27	51	chemische industrie	idem	10	16
				oliefrafinaderijen	idem	11	6
				metaalindustrie	idem	24	28
Macro-economische totalen				Aandeel in % van de totale invoer-			
Nationaal inkomen (netto, markt-	index 1963 = 100	78	141	waarde:			
prijzen) in constante prijzen	index 1963 = 100	83	131	Grondstoffen, halffabrikaten	% waarde totale invoer	77	69
Idem per hoofd der bevolking				Investeringsgoederen	idem	12	13
Bijdragen tot het nationale inkom-				Consumptiegoederen	idem	10	17
men van landbouw, bosbouw en	in % nat. inkomen						
visserij	(netto, factorkosten)	11,5	6,9	Goederenvervoer			
idem nijverheid	idem	41,0	43,0	Zeehavens (totale omslag)	mln. ton	96	224
idem dienstverl. sector	idem	34,3	35,3	waarvan: Rotterdamse havens	idem	74	177
overheid	idem	11,5	14,2	Amsterdam	idem	11	21
buitenland	idem	1,7	0,6	Rijnvaart via Lobith	idem	59	115
Gezinsbesparingen	idem	11,1	13,0				
Uitkeringen soc. verz. aan gezins-	idem			Personenvervoer			
huishoudingen	idem	9,1	17,3	Spoorwegen	mln. reizigerskm.	7.630	7.425
Bruto investeringen in vaste	in % nat. produkt			Luchtvaart (Schiphol)	mln. passagiers	1,0	4,5
activa	(bruto, marktprijzen)	22,4	26,1	Personenauto's (omvang park)	mln.	0,4	2,2
				Verkeersintensiteit rijkswegen	index 1963 = 100	67	168
				Verkeersdoden	idem	1.604	2.850
Productie-indices				Beroepsarbeid (werkzame arbeids-			
nijverheid (excl. bouw)	1963 = 100	71	160	krachten)			
industrie	idem	71	152	Landbouw en visserij	1.000 manjaren	495	341
chemische nijverheid	idem	61	259	Nijverheid	idem	1.631	1.852
metaalnijverheid	idem	68	149	Dienstverlening	idem	1.454	1.860
textielnijverheid	idem	76	116	Overheid (excl. militairen)	idem	319	397
voedings- en genotmiddelen-							
industrie	idem	80	128	Prijnsindex gezinsconsumptie			
delfstoffenwinning	idem	94	210	Totaal	index 1963 = 100	89	135
openbare nutsbedrijven	idem	64	238	Voeding	idem	87	132
Productie per werknemer in de				Kleding	idem	94	134
nijverheid (excl. bouw)	idem	78	165	Huur	idem	80	141
Lonen en arbeidsduur (oktober-				Geld- en kredietwezen			
gegevens volwassen mannelijke				Geldhoeveelheid en secundaire			
arbeiders)				liquiditeiten per 31 december..	f. mrd.	15,4	36,5
Bruto uurverdiensten akkerbouw	f.	1,65	3,92	Officiële goud- en deviezenreserves			
en veehouderij	idem	1,79	4,77	en netto buitenlands actief van de			
idem industrie	idem	1,87	4,99	handelsbanken per 31 december	idem	6,4	10,0
idem bouwnijverheid	idem			ANP-CBS-beursindex „algemeen”	index 1963 = 100	53	122
Bruto uurverdiensten plus sociale				Rendement eeuwigdurende staats-			
lasten in de nijverheid	idem	2,43	7,09	leningen	%	4,19	7,02
Aantal gewerkte uren per week:	uur	54,3	49,2	Gemiddelde rente nieuwe in-			
akkerbouw en veehouderij	idem	49,0	45,2	schrijvingen hypotheek onro-			
idem nijverheid	idem			erende goederen	idem	5,18	7,10
				Openbare emissies op de Neder-			
Sociale en pensioenverzekering				landse kapitaalmarkt: a. Over-	f. mrd.	1,0	1,9
Totaal der baten sociale verz.	f. mln.	3.148	15.700	heid (incl. Bank v. Ned. Gem.)..	idem	1,2	0,6
waarvan: betaalde premies	idem	2.884	14.400	b. part. sector en buitenland...	idem	0,8	2,3
subsidies overheid	idem	168	1.020	Spaarbeweging (spaarverschil) bij	idem		
Uitkeringen en verstrekkingen	idem	2.682	14.300	spaar- en handelsbanken	idem	0,8	2,3
Totaal der baten pensioenverz.	idem	1.864	7.000	Productie van nieuwe levensver-	idem	4,4	16,0
waarvan: betaalde premies	idem	1.180	4.500	keringen	idem		
dotaties van bedrijven	idem	123	400	Nieuwe inschrijvingen hypotheek	idem	1,9	11,0
subsidies overheid	idem	226	420	op onroerende goederen	idem		
Uitkeringen	idem	715	2.170	Verstrekt consumptief krediet	idem		1,5
				(incl. op personenauto's)			
Investeringen naar bestemming				Openbare financiën			
Landbouw, bosbouw, visserij	f. mrd.	0,3	1,0	Belastingopbrengst directe belas-			
Mijnbouw, industrie, bouwnijver-				tingen	f. mrd.	4,4	14,7
heid, elektriciteits-, gas- en	idem	2,3	7,9	idem	in % netto nat. inkomen	13,6	15,7
waterleidingbedrijven	idem	0,4	1,8		(marktprijzen)		
Handel	idem	1,8	5,7	idem per hoofd van de bevolking..	f.	393	1.142
Exploitatie van woningen	idem	1,5	2,3	Belastingopbrengst indirecte belas-			
Verkeers- en vervoersbedrijven	idem	0,4	2,2	tingen	f. mrd.	3,4	10,8
Overige diensten	idem			idem	in % netto nat. inkomen	10,6	11,6
Totale bruto investeringen in vaste							
activa van bedrijven	idem	6,7	20,9	idem per hoofd van de bevolking..	f.	308	840
				Geconsolideerde overheidsschuld,			
Buitenlandse handel				ultimo	f. mrd.	23,0	45,4
Waarde invoer	index 1963 = 100	63	182	idem	in % netto nat. inkomen	71	49
Waarde uitvoer	idem	68	201		(marktprijzen)		
Hoeveelheid invoer	idem	60	177				
Hoeveelheid uitvoer	idem	67	193				
Invoer uit de BLEU	% waarde totale invoer	17,8	17,9				

Naar een nieuwe wereldhandelsstructuur en wereldarbeidsverdeling

Prof. Dr. J. Tinbergen

Door velen die de taak hebben om zich te verdiepen in de sociaal-economische politiek voor de jaren zeventig wordt het als een noodzaak gezien om een krachtige impuls te geven aan de ontwikkeling van de minder ontwikkelde landen. De gronden hiervoor zijn van politieke zowel als van zuiver menselijke aard.

De „derde wereld” is het slachtoffer geworden van een bevolkingsexplosie als er nooit tevoren vertoond is en die, ook wanneer meer normale toenemingen weer zullen worden bereikt, toch nog zeker tien à twintig jaar doorwerkt. Daardoor zijn de vooruitzichten voor de werkloosheid bijzonder ongunstig. Mede door andere oorzaken zal de afstand in welvaart tussen „Noord” en „Zuid” nog geruime tijd toenemen. Dit is bezig de wereld in twee of meer stukken te verdelen die in toenemende mate van elkaar zullen vervreemden. Wil men grotere explosies voorkomen, dan zal een wereldbeleid op enige sleutelgebieden (terecht door Von Weizsäcker als een „Weltinnenpolitik” aangeduid) moeten worden opgebouwd. Dit alles is al vaak gezegd en er zal niet verder op worden ingegaan. Wij nemen het eenvoudig als ons uitgangspunt.

Het proces van de ontwikkeling, dat versneld moet worden, is grotendeels spontaan, doch de regeringen kunnen door „bijsturen” er toch een merkbare invloed op uitoefenen. Ook hierop zullen wij niet verder ingaan. Het beleid van de vele landen die de wereld telt, grote en kleine, geschiedt in toenemende mate op grond van minder of meer duidelijk geformuleerde „plannen”. Deze zijn grotendeels autonoom opgesteld, op grond van de nog te veel aanvaarde autonomie der afzonderlijke naties. Ofschoon in toenemende mate overleg wordt gepleegd, o.a. in de consortia of consultatieve en soortgelijke groepen, en ook de beschikbare statistische en technische informatie bijdraagt tot een afstemming op wat andere landen doen, is toch de onderlinge verenigbaarheid van de ontwikkelingsplannen geenszins gegarandeerd. Bovendien hebben minder machtige landen vaak feiten te aanvaarden die zijn bepaald door de politiek van machtiger landen, zonder dat dergelijke feitelijke ontwikkelingen noodzakelijkerwijs in het belang van beide soorten landen zijn.

Het is daarom goed dat zowel de te verwachten feitelijke totaalontwikkeling als de meest gewenste ontwikkeling ook „van buiten af” worden bestudeerd, d.w.z. door instellingen van wetenschappelijk onderzoek. Studies door dergelijke instituten over met name de meest gewenste ontwikkeling (uitgaande, uiteraard, van goed geformuleerde premissen over wat wenselijk is) kunnen bijdragen tot de oriëntering van de regeringen, van het bedrijfsleven en van hen die in consortia enz. het beleid van een

aantal regeringen hebben te beoordelen. En er is een kans dat in de toekomst dergelijke „evaluaties” een grotere rol gaan spelen.

MAXIMALE WERELDPRODUCTIE

Aannemende dat de hoogst mogelijke wereldproductie een doel is dat een hoge prioriteit heeft, kan men als de centrale vraag aangaande de meest gewenste ontwikkeling beschouwen hoe de *maximale wereldproductie* kan worden bereikt. Hierover bestaan de welbekende theorieën van de internationale handel, waarvan enkele hoofdpunten de kern van ons betoog zullen vormen. Bij voorbaat kan worden gesteld dat de tegenwoordige economisch-politieke tendenties één aspect van het vraagstuk verwaarlozen. Te weinig aandacht wordt gegeven aan het belang van het inschakelen van zoveel mogelijk produktieve krachten waarover elk land beschikt. Voor de ontwikkelingslanden is het met name de factor arbeid die zwaar onderbezet is.

Dit vraagstuk wordt thans op een breed front aangevat door het Internationaal Arbeidsbureau, dat ter gelegenheid van zijn vijftigjarig bestaan een *Wereldverkelegenheidsprogram* voorbereidt, enigszins vergelijkbaar met het Indicatieve Wereldplan voor de Landbouw van de FAO en soortgelijke activiteiten van UNESCO voor het onderwijs. Weliswaar zal voorlopig de zo noodzakelijke werkgelegenheid wel moeten worden geschapen in het bouwbedrijf, dat zelf zijn produkten niet internationaal kan afzetten. Doch dit is slechts van blijvend nut, wanneer ook de internationale sectoren worden uitgebreid, d.w.z. de sectoren die wel produkten kunnen uitvoeren. Het toekomstige beeld van de produktiestructuur van de landen der wereld wordt in hoofdzaak door drie complexen van factoren bepaald.

DRIE COMPLEXEN

Het eerste complex is dat van de *transport- en communicatiekosten*. Een aanzienlijk deel van de wereldproductie moet worden uitgevoerd in de nabijheid, soms in de onmiddellijke nabijheid, van de afzetmarkten. Dit geldt zeer strikt voor de produktie van bouwwerken en voor de verlening van een aantal diensten. Het geldt minder, doch ook nog zeer merkbaar, voor de produktie van „zware” goederen; dit zijn goederen waarvan de transportkosten per waarde-eenheid hoog zijn. Globaal ziet het beeld van de meest gewenste wereldproductie er daardoor reeds zó uit, dat alle niet of moeilijk transporteerbare produkten moeten worden geproduceerd in de landen van afzet.

Het tweede complex van factoren dat het „optimale beeld” bepaalt, is dat van *de verhoudingen waarin de landen der wereld de verschillende productiefactoren bezitten* en van de verhoudingen waarin de verschillende internationale bedrijfstakken deze factoren nodig hebben. Dit complex van factoren leidt tot het bekende principe van Heckscher en Ohlin, dat elk land het beste die produkten kan voortbrengen waarvan de factorverhoudingen het dichtst komen bij de factorverhoudingen van het land. Dit geldt in deze gedachtegang alleen voor de internationale bedrijfstakken, d.w.z. voor de takken die aan in- en uitvoer kunnen deelnemen. Simpel gesteld betekent het dat een land arm aan kapitaal zich zal moeten toelagen op de produktie van goederen die weinig kapitaal voor hun produktie vereisen. Daarbij kan men het woord kapitaal zowel voor financieel als menselijk kapitaal gebruiken, d.w.z. menselijke bekwaamheden op productief gebied: een element van geschoolde en gekwalificeerde arbeid.

Terwijl dus op grond van het eerste complex van factoren, dat van de transport- en communicatiekosten, afwijkingen van dit beeld kunnen optreden, kan dit ook gebeuren op grond van het derde complex, dat wij nu willen noemen. Door zgn. *schaaleffecten en externe effecten* kan nl. de behoefte aan de productiefactor kapitaal voor bepaalde industrieën verminderd worden en daardoor, meestal tezamen met de transportkosten, het genoemde beeld ook gewijzigd worden. D.w.z. dat, in afwijking van het algemene beeld, in ontwikkelingslanden ook enige industrie-complexen van doorgaans kapitaalintensieve industrieën en in ontwikkelde landen enkele arbeidsintensieve industrieën „op hun plaats” kunnen zijn, d.w.z. de concurrentie kunnen volhouden.

Doch voor een aanzienlijk deel van het bedrijfsleven dat deelneemt aan de internationale handel zal men verstandig doen om de takken die een arbeidsintensieve techniek kennen in belangrijker mate in de ontwikkelingslanden te ontwikkelen. Daardoor zullen de arme landen meer deviezen kunnen verdienen en met deze deviezen zullen zij meer kunnen kopen bij de bedrijfstakken die voor ons beter passen bij onze factorverhouding: de takken die relatief veel kapitaal en veel kwalificatie vereisen, waaronder ook wetenschappelijk onderzoek; dus bijv. de zware en de zware chemische industrie, de industrieën van kunststoffen en kunstvezels, electronica enz. Voor Nederland ook nog de takken die verbonden zijn met onze ligging en onze verkeers- en handelsspecialisatie.

NIET TE VEEL DIVERSIFICATIE IN DE WERELDARBEIDSVVERDELING

Bij de keuze van bedrijfstakken voor zowel nieuwe als oude industrielanden is nogal eens de nadruk gelegd op de noodzaak van diversificatie. Het is natuurlijk juist dat afhankelijkheid van slechts enkele markten een gevaar is. Toch is naar mijn smaak de nadruk op de diversificatie de laatste tijd te sterk geweest. Men kan gemakkelijk inzien, dat er ook aan diversificatie een grens gesteld is. Diversificatie ad absurdum gevoerd betekent immers dat iedereen alle dingen die hij nodig heeft zelf maakt. Maar dat is autarkie! Bovendien is het versnippering, met het gevaar van te kleine eenheden. Er is dus een grens aan de gewenste diversificatie. Ook als ieder land zich interesseert voor maar 10% van alle bedrijfstakken en dan de 10% die qua factorverhoudingen het best aansluit bij de karakteristiek van het land, heeft men reeds een grote spreiding van risico's en voldoende diversificatie.

De hierboven bepleite wereldarbeidsverdeling en de daarop te baseren nieuwe structuur van de wereldhandel zullen op iets langere termijn voordelen voor alle betrokkenen meebrengen. Een aantal goederen zal voor onze consumenten goedkoper kunnen worden. De gemiddelde produktiviteit en daarom de inkomens zullen hoger kunnen worden. De doorvoering ervan stuit echter, voor wat de ontwikkelingslanden betreft, op de protectie van een aantal westerse bedrijfstakken die de concurrentie niet aankunnen: een deel van de landbouw, een deel van de verwerking van tropische grondstoffen en een deel van de arbeidsintensieve bedrijfstakken. Daardoor worden verschillende ontwikkelingslanden gedwongen in de richting van kapitaalintensieve bedrijfstakken, waarin zij in het algemeen helemaal niet kunnen concurreren en die zij dus (nog veel meer) beschermen.

De bescherming van een aantal bedrijfstakken door de EEG is een belemmering voor de ontwikkeling van de bedrijfstakken waarin wij wel kunnen concurreren — zonder bescherming. Wij zullen er dus voor moeten ijveren dat deze bescherming omlaaggebracht wordt en dat dienovereenkomstige omschakelingen in onze eigen produktie tot stand komen. Het is een natuurlijke ontwikkeling, die door Engeland in de afgelopen halve eeuw meer erkend is dan op het vasteland; getuige de inkrimping van bepaalde bedrijfstakken, zoals de scheepsbouw — waar Japan nu de rol van grootste producent heeft overgenomen — en delen van de textielindustrie. De juistere lijn is om, bijv. door joint ventures, een aantal van de arbeidsintensieve processen te verplaatsen naar jonge landen. Men kan daarbij zeer selectief te werk gaan, zoals de Amerikaanse kledingindustrie, die alleen bepaalde onderdelen van het productieproces uitbesteedt naar Puerto Rico; of, anderzijds, de automobiellindustrie in de verstandigste ontwikkelingslanden, die bepaalde onderdelen nog altijd uit de meer ontwikkelde landen betrekken en zelf de eenvoudiger processen eerst beginnen.

Deze herziening van onze handelspolitiek en herstructurering van onze industrie zullen een der belangrijkste operaties op economisch gebied vormen waarvoor wij in de jaren zeventig worden gesteld. Zoals terecht door Prof. Heertje in dit blad (19 november 1969) is gesteld, is een groot opgezet structuuronderzoek nodig. Onderzoek, want inderdaad zijn zorgvuldige berekeningen op hun plaats, waartoe nog vele gegevens ontbreken. Het moet een onderzoek in samenwerking met het bedrijfsleven zijn, en het Centraal Planbureau is, voor ons land, de aangewezen plaats waar dit onderzoek zou moeten geschieden. Het zal intussen ook internationale samenwerking vereisen. Want, zoals gezegd, de ontwikkelingen van verschillende landen moeten op elkaar zijn afgestemd. Een aantal gegevens kan bovendien het best ontleend worden aan internationale raadgevende bureau's, bijv. die betreffende kostenvergelijkingen.

Naar een voorlopige oriëntatie aanwijst, zou wel eens een duidelijke vergroting van de omvang van de internationale handel een der uitkomsten zijn van een dergelijk onderzoek. Voor Nederland is dit zeker geen onaangenaam vooruitzicht, gezien onze oude specialisatie. In dit en aanverwante gebieden zou bovendien een deel van de nieuwe werkgelegenheid gevonden kunnen worden die gewenst is, wanneer bepaalde oudere industrieën minder werkgelegenheid dan vroeger zouden gaan bieden.

J. Tinbergen

Beleggen? De AMRO Bank staat u ten dienste met beleggings-voorlichting en met beleggings-adviezen.

Beleggings-voorlichting:

aan hen die zich thuis willen oriënteren stelt de AMRO Bank de volgende publikaties kosteloos ter beschikking.

- AMRO Beursnieuws (wekelijks, met veertiendaagse bijlage).
- Kerngetallen van Nederlandse effecten.
- De Obligatiegids.

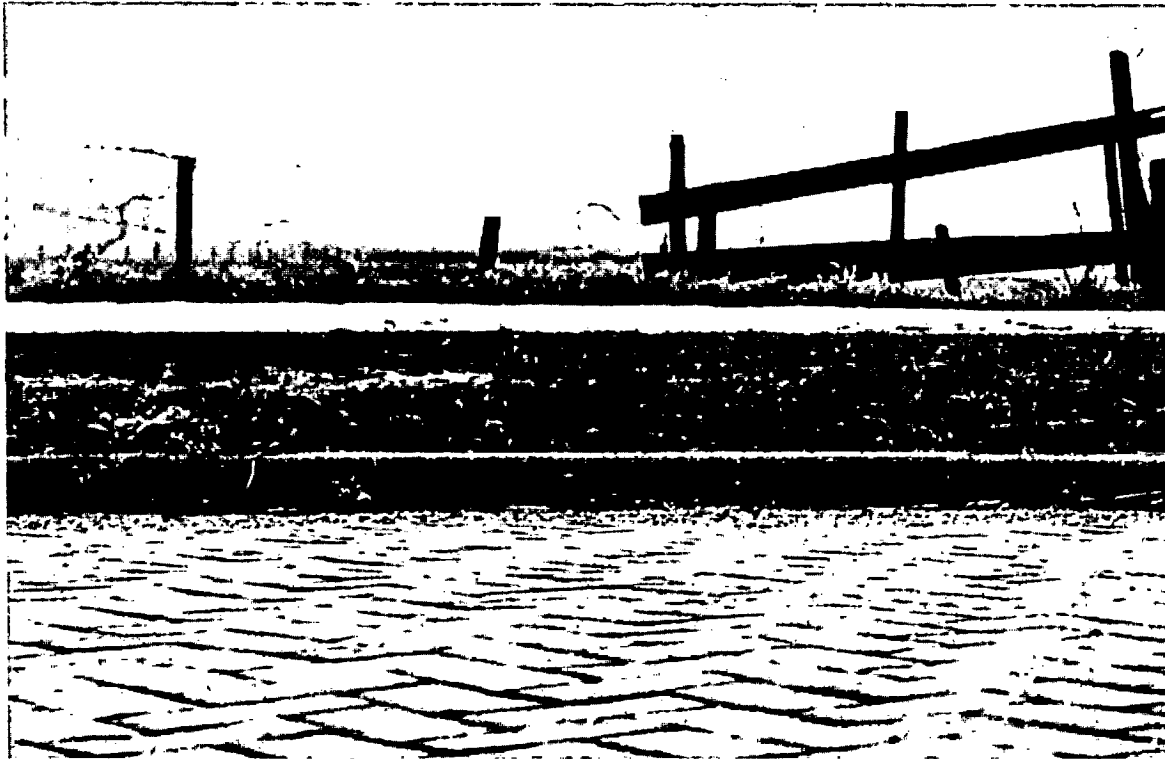
Beleggings-adviezen:

de ruim 600 kantoren van de AMRO Bank staan tot uw beschikking voor individuele beleggings-adviezen en voor portefeuille-onderzoek.

AMRO BANK
AMSTERDAM - ROTTERDAM BANK

Nog maar een aantal jaren dan is hij forens.

Ja, het gaat snel. Over een poosje is hij groot, volwassen. Dan wil hij ergens wonen; liefst buiten de stad. En ergens werken; meestal binnen de stad. En ons land heeft er weer een forens bij. Zo zullen 5 op de 10 van onze kinderen straks forensen zijn. Allemaal dagelijkse reizigers, die een eigen weg opeisen in het drukke spitsuurverkeer. Het verkeer, dat nu al zo hopeloos druk is. Het is beslist niet overdreven om te stellen dat er bijzonder drastische maatregelen nodig zijn. Maar welke?

NS ziet 't zo: in het belang van onszelf en onze kinderen moet het openbaar vervoer zo snel mogelijk worden uitgebreid. Want alleen het openbaar vervoer zal op den duur nog in staat zijn iedereen de vrijheid van bewegen te garanderen, waar iedereen recht op heeft. De trein kan hierbij een belangrijke rol vervullen. Op welke wijze dat volgens NS het beste kan, staat in „Spoor naar '75”, dat in het begin van dit jaar bekend werd gemaakt. Een publikatie vol plannen voor verbetering, modernisering en versnelling van het openbaar vervoer in Nederland. Wat NS betreft blijft het intussen niet bij plannen alleen. Kijkt u maar. Hiernaast ziet u al een paar duidelijke bewijzen van de ernst die NS maakt met de toekomst.

de trein dichterbij
oral met het oog op de
ensen opent NS regelmatig
uwe voorstadstations in
uwe of zich sterk
breidende woongebieden.
or vele bewoners in die
bieden wordt de trein

hierdoor een aantrekkelijke
vervoersmogelijkheid, doordat
de totale reistijd aanzienlijk
bekort kan worden.
Dit betekent tevens weer dat
het wegverkeer met name in
de spitsuren minder stagnatie
ondervindt. In de laatste jaren
werden reeds geopend:
Rotterdam Lombardijen,
Zoetermeer, Den Haag
Mariahoeve, Rotterdam
Alexander, Utrecht Overvecht
en de parkeerstations Bussum
Zuid en Haren. In 1969 volgden
nog: Delfzijl West,
Vlaardingen West, Tilburg
West, Heemskerk, Arnhem
Presikhaaf en Voorschoten.
Allemaal met één bedoeling:
de trein dichterbij de klant te
brengen, dichterbij u!

Automatisch comfort en tijdwinst

Teneinde de stoptijd op de
stations zo kort mogelijk te
maken, worden alle moderne
treinen voorzien van
automatische deuren.
Bovendien zullen deze treinen
een boordomroep krijgen,
zodat de machinist de reizigers
tijdig op de hoogte kan
brengen van de nadering van
een station. Verscheidene van
deze moderne treinen zijn
al op de baan, met u onderweg
naar de toekomst.

**SPOOR
IN/AIR 75** NS BRENGT ER LIJN IN

Mijnheer Van Dijk
(*Direkteur*)
is gek op verse koffie!

Hij heeft een Coffee-Mat.

Mijnheer P.H.M. van Dijk. Democratisch directeur. Houdt van zijn personeel. Kent ze allemaal. Houdt van echte koffie. Haát „automatenkoffie"! Liet zich toch verleiden tot een Coffee-Mat. Drinkt - tot zijn grote verbazing - echte koffie, vers gefilterd. Echt waar. En zijn personeel ook. Zwart. Of met melk. Of met suiker. Of met allebei. Of chocola. Mijnheer P.H.M. van Dijk is bijzonder enthousiast. Want de koffie is even lekker, even vers als zijn vrouw 'm zet. Elke keer weer. Dat krijg je als elke beker apart wordt gezet. Met nieuw filterpapier. Met nieuwe, verse koffie. En dat gaat zo de hele dag door. Onvermoeibaar. Onverbeterlijk.

De Coffee-Mat Princess is een complete verrassing voor elke directeur. Voor elk bedrijf. Laat u eens uitgebreid inschenken door onze vertegenwoordiger. Een afspraak maakt u met een briefje, een kaartje of per telefoon.

Verkoop, verhuur, huurkoop:

De Erven de Wed. J. van Nelle N.V. Rotterdam

Telefoon: (10) - 151500,
afd. Automaten

EEG: vorderingen en barrières

Dr. S. L. Mansholt

Twaalf jaar geleden begonnen wij in Brussel, in een klein bureau van een gebouw waar later Euratom gevestigd zou worden. We waren met nog geen honderd man, en er ontbrak van alles: papier, inkt, ballpoints. Thans zijn we gevestigd in een ultra-modern air-conditioned gebouw, dat aan enkele duizenden ambtenaren plaats biedt; de papierconsumptie loopt in de tonnen. Op het gebied van huisvesting en de produktie van documenten is de vooruitgang enorm.

Maar gelukkig is dat niet alleen veranderd in de afgelopen twaalf jaar. In die periode zijn wij erin geslaagd een douane-unie te creëren tussen de zes lidstaten van de Europese Gemeenschap, hebben wij een gemeenschappelijke landbouwpolitiek ontworpen en is, als gevolg van deze resultaten, een gemeenschappelijk handelsbeleid jegens de meeste derde landen tot stand gekomen. Dat zijn de resultaten die voor de Commissie aanleiding waren te constateren, dat per 1 januari 1970 de overgangperiode als beëindigd kan worden beschouwd en dat men de definitieve fase van het Europese integratieproces kan ingaan.

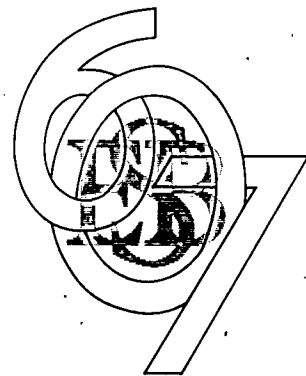
Op zichzelf is dat een opmerkelijk resultaat. In het Verdrag tot oprichting van de Europese Economische Gemeenschap wordt gesproken over een overgangperiode van twaalf jaar, die eventueel tot maximaal vijftien jaar kan worden verlengd. Tot een dergelijke verlenging kan worden besloten door de Raad van Ministers, met unanimiteit, op grond van een daartoe strekkend voorstel van de Commissie. De Commissie heeft een dergelijk voorstel niet ingediend, menende dat de geboekte vooruitgang en de bereikte resultaten voldoende zijn om intrede in de definitieve periode te rechtvaardigen.

Betekent dit, dat er geen wensen meer zijn, dat alle problemen zijn opgelost en dat men nu rustig met de armen over elkaar kan gaan afwachten? Natuurlijk niet! De overgang van de ene naar de andere fase is slechts van voornamelijk symbolische betekenis; hij markeert de wil van de Commissie en de lidstaten om verder te gaan, om uit te komen boven het stadium van alleen maar handelspolitieke arrangementen en om de taak aan te pakken van een werkelijke integratie op economisch en politiek gebied.

Problemen zijn er nog vele, ook op het gebied van de douane-unie zelf. Tot aan het einde van dit jaar zullen we moeten leven met de door de Bondsrepubliek Duitsland aan de grens ingestelde maatregelen voor de invoer van landbouwprodukten als gevolg van de revaluatie van de D-mark, langer nog zal de Franse markt voor landbouw-

produkten geïsoleerd blijven als gevolg van de devaluatie van de Franse frank. Deze onvolkomenheden zijn echter van tijdelijke aard en het is niet uitgesloten, dat we reeds eerder verlost zijn van de specifieke Franse maatregelen dan over twee jaar, de periode waarvoor het Frankrijk toegestaan is zijn beschermende maatregelen te nemen. Veel zal afhangen van de discussies in de komende tijd over het toekomstig prijsbeleid van landbouwprodukten in de Gemeenschap.

Naarmate men een realistische koers vaart en bereid is verantwoordelijkheden te aanvaarden, zullen de tijdelijke moeilijkheden eerder zijn opgelost. De laatste voorstellen van de Commissie betreffende prijsverlaging van een aantal landbouwprodukten zijn dergelijke realistische

voorstellen. Aanvaarding daarvan en aanvaarding van het principe dat de vrijkomende gelden als gevolg van de prijsdaling ten goede komen aan de boeren om een inkomstenverlies te compenseren, zou een eerste stap betekenen in de richting van een rationeel landbouwbeleid, nodig zowel voor een gezonde ontwikkeling van de Gemeenschap zelf, als om de basis te leggen voor een redelijke uitgangspositie bij de onderhandelingen over uitbreiding van de Gemeenschap.

De beslissingen die reeds genomen zijn om de moeilijkheden voortvloeiende uit de wisselkoersveranderingen te overwinnen, hebben bewezen dat alle lidstaten één zaak ten koste van alles willen vermijden: de Gemeenschap zelf in gevaar brengen. Hoeveel moeite het sommige lidstaten ook gekost moge hebben om een tijdelijke achteruitgang

in het bereikte vrije handelsverkeer te aanvaarden, de algemene overtuiging was, dat het beter was deze terugslag te incasseren dan het bestaan van de Gemeenschap zelf op het spel te zetten.

Daarom ook zijn de problemen op ander gebied, ik zou ze de problemen op langere termijn willen noemen, veel belangrijker van aard dan de tijdelijke inconvenienten in het vrije handelsverkeer.

Als het werkelijk waar is, dat het point of no return is bereikt, als het werkelijk waar is, dat de Gemeenschap niet meer weg te denken is uit Europa — en ik geloof dat het waar is — dan zijn die vraagstukken belangrijk die de toekomstige ontwikkeling van deze Gemeenschap bepalen. Dan is het belangrijk hoe over tien jaar onze landbouwpolitiek eruit zal zien, dan is het belangrijk dat men tot monetaire samenwerking komt, dan is het belangrijk dat de institutionele structuur wordt geschapen die het ons mogelijk maakt, nieuwe taken aan te vatten.

VERSCHUIVENDE INTEGRATIEMOTIEVEN

Het proces der Europese integratie is begonnen in een periode van de Europese geschiedenis die anders was dan de werkelijkheid van vandaag. Een geschokt en geschonden Duitsland zag in het Europese eenwordingsproces de kans een gedeeltelijke soevereiniteit te herwinnen, een arm en berooid Frankrijk zag er de mogelijkheid in van een voortdurende controle op de ontwikkeling van de Duitse industrie, een grondstoffenarm Italië meende de oplossing voor zijn specifieke situatie gevonden te hebben. Last but not least was er Stalin, de grootste federator van Europa, die ons de angst inboezemde die nodig scheen om aan het Europese avontuur te beginnen.

Het klinkt banaal, materialistisch en platvoers op deze aspecten van de Europese integratie de aandacht te willen vestigen; het zou echter de ogen sluiten voor de werkelijkheid zijn, indien men het niet deed. Angst en naijver en de zucht naar gewin staan evenzeer aan de wieg van dit streven als idealisme en vertrouwen, als hoop en toekomstverwachting.

De krachten die in het verleden voor de Europese integratie hebben gewerkt zijn thans afgezwakt. De dreiging uit het Oosten wordt als minder gevaarlijk gevoeld en daarmee is de angst als hoofdmotief voor nauwere aansluiting van het Westen verdwenen. De impuls die uitging van het bestaan van de Europese instellingen zelf is eveneens wat afgesleten. Was er in die Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal nog sprake van een relatief sterk supranationaal element, in de Europese Economische Gemeenschap en in Euratom werd dit element reeds teruggebracht en in de sindsdien plaats gehad hebbende twaalfjarige slijtageslag is dit supranationale element beslist niet versterkt. Ook de „Europese elite”, rondom een Jean Monnet en samengebundeld in de Europese Beweging, schijnt aan invloed en betekenis te hebben ingeboet.

Dit lijken sombere conclusies, maar als zodanig zijn ze niet bedoeld. In elke periode van de geschiedenis, ook in die van de Europese integratie, zal men telkens opnieuw de krachten moeten zoeken en creëren met behulp waarvan men bepaalde doeleinden wenst te verwezenlijken. Thans zullen deze krachten andere zijn dan die van twintig jaar geleden. Het belang dat de lidstaten bij het bestaan en voortduren van de Gemeenschap hebben, is reeds duidelijk naar voren gebracht bij de landbouw- en monetaire debatten van de laatste maanden. Het lijkt een vergissing dit belang alleen te interpreteren in termen van materiële voor-

delen. Voor de Bondsrepubliek Duitsland gaat het om veel meer dan dat, het gaat evenzeer om de politieke noodzaak voor dit land zijn trouw en afhankelijkheid aan de westerse wereld onder bewijs te stellen. Naarmate de belangstelling in Bonn groeit voor contacten met zijn Oosteuropese bureaus, zal die noodzaak zich des te sterker doen voelen. Met andere woorden, opening naar het Oosten en integratie van het Westen gaan hand in hand.

In Frankrijk is men, na een tienjarige periode van varianten op het Europese stramien, weer teruggekeerd tot de continuïteit. De constanten in de Franse politiek hebben overwonnen; dat Frankrijks toekomst in Europa ligt wordt thans door vrijwel niemand in Parijs meer betwijfeld, hoewel ik soms de indruk heb dat die wetenschap nog niet tot alle lagen in Den Haag is doorgedrongen.

Italië's Europese overtuigingen zijn nog nooit in twijfel getrokken; het probleem zal blijven de interne stabiliteit van dit land. De mate waarin de Europese overtuiging daadwerkelijk kan worden uitgedragen en tot gelding kan worden gebracht is een functie van de mate waarin dit land in het komende decennium zijn interne problemen weet op te lossen.

Nieuw is de positie van Engeland. De historische vergissing die dit land heeft begaan zich niet van het begin af aan bij het Europese integratieproces aan te sluiten, tracht men thans goed te maken door aansluiting bij de Gemeenschap te zoeken. De kansen voor deze aansluiting zijn groter dan ooit — ik heb al gezegd, dat de constanten in de Franse politiek overwonnen hebben — en de inbreng van Engeland in de Gemeenschap kan van enorme betekenis zijn. Het lijkt mij een vergissing de Engelse belangstelling alleen uit handelspolitieke motieven te verklaren. Na de Kennedy-ronde en de verlaging van het gemeenschappelijke douanetarief met gemiddeld 35% lijken deze motieven nauwelijks steekhoudend om de Britse insistentie te rechtvaardigen. Er is echter meer. Op de op 1 en 2 december gehouden Topconferentie is duidelijk gebleken dat de lidstaten van de Europese Gemeenschap zich daadwerkelijk wensen blijven in te zetten voor „voltooiing”, „verdieping”, en „uitbreiding” van de Gemeenschap, om de geijkte terminologie maar eens te gebruiken.

Het slotcommuniqué van deze conferentie wijst in niet mis te verstane bewoordingen op het politieke karakter van het Europese integratiestreven, zodat ook de kandidaat-leden weten dat zij niet alleen aansluiting zoeken bij een economisch blok, maar dat ook voor hen de politieke consequenties te trekken zijn uit hun aanvraag om lidmaatschap.

Voor het einde van het jaar zal een regeling moeten zijn getroffen voor de landbouwfinanciering; het principe van de eigen middelen van de Gemeenschap en controle daarop door het Europese Parlement is erkend, en het probleem van de directe verkiezingen van dat Parlement zal door de Raad van Ministers blijven worden bestudeerd. Op grondslag van het memorandum van de Commissie zal in de loop van 1970 een plan worden uitgewerkt voor de creëring van een economische en monetaire unie; de mogelijkheid van de instelling van een Europees reservefonds zal worden bestudeerd; men zal proberen het op korte termijn eens te worden over een onderzoekprogramma voor Euratom, en last but not least is men het eens geworden over het principe van de uitbreiding van de Gemeenschap. Vóór 1 juli 1970 zullen bovendien de Ministers van Buitenlandse Zaken voorstellen moeten doen op het gebied van de politieke éénwording, in het perspectief van die uitbreiding.

DEMOCRATISERING VAN DE GEMEENSCHAP

Ik geloof dat men met enig optimisme de toekomst van de Gemeenschap, mede als gevolg van de resultaten van de Topconferentie, tegemoet mag zien.

Jammer is slechts dat in het slotcommuniqué in zulke lapidaire bewoordingen gewag wordt gemaakt van de Europese jeugd. Het schijnt mij namelijk uitermate belangrijk, juist omdat het politieke karakter van de Gemeenschap weer zo is beklemtoond, dat de belangstelling van de jeugd voor interne versterking en democratisering van de Gemeenschap blijft gehandhaafd.

De jeugd wordt veelal verweten, dat zij geen belangstelling heeft voor de Europese problematiek en haar aandacht verspilt aan een aantal andere internationale zaken waarop men als individu, en als nationale staat, nauwelijks invloed kan uitoefenen. Rationeel deel ik die kritiek, emotioneel kan ik die jeugd alleen maar gelijk geven. Waarom, in hemelsnaam, zou de jeugd belangstelling moeten opbrengen voor de vraag naar de hoogte van de restitutie voor graan of de transformatie-coëfficiënt voor eieren? Het is het voorrecht van de jeugd, zaken te simplificeren en terug te brengen tot enkele werkelijke kenmerken, en het wordt hoog tijd dat men ook in de Gemeenschap enkele van die eisen van de jeugd in politieke termen vertaalt. Het verlangen naar democratisering van de Gemeenschap loopt parallel met het verlangen naar democratisering van onze hele maatschappij. Alle maatschappelijke instellingen verkeren in een crisis en op alle gebieden tracht men nieuwe vormen en methoden te introduceren om de gewenste en noodzakelijke inspraak en controle te realiseren. De mythe dat democratisering en efficiëntie met elkaar in strijd zijn is al lang achterhaald; juist alleen onder omstandigheden waarin de gewone burger het gevoel heeft bij de dagelijkse gang van zaken betrokken te zijn, kan men erop vertrouwen dat ook eventuele onaangename gevolgen van bepaalde beslissingen worden geaccepteerd.

Een versterking van de institutionele structuur en een democratisering van de Gemeenschap zijn op zichzelf al noodzakelijk om een goede gang van zaken in de Gemeenschap te waarborgen; het is nog meer noodzakelijk in het licht van de eisen die de jongere generaties aan onze maatschappij stellen. Het Europese Parlement dient werkelijke bevoegdheden te verkrijgen op budgettair en wetgevend gebied en dit Parlement dient rechtstreeks door alle Europese burgers te worden gekozen. De verkiezingsstrijd over de mandaten in dit Parlement zal de belangstelling voor de Europese integratie aanwakkeren, en zal de mogelijkheid bieden duidelijk te maken wat voor soort Europa wij eigenlijk willen. Te lang is reeds door tegenstanders van de rechtstreekse verkiezingen het argument gebruikt dat men geen verkiezingen kan organiseren, zonder dat het Parlement over bevoegdheden beschikt, en door de tegenstanders van uitbreiding van bevoegdheden dat men die slechts kan uitbreiden als het Parlement rechtstreeks is gekozen. Deze vicieuze cirkel dient te worden doorbroken. Beide zaken zijn belangrijk: bevoegdheden en verkiezingen, maar waar men begint is van veel minder belang. Het ene

verwezenlijkt, zal het andere met zich meebrengen.

Zowel van de kleinere lidstaten in de huidige Gemeenschap mag men verwachten, dat zij zich zullen blijven inzetten voor versterking van de institutionele structuur en voor democratisering van het besluitvormingsproces, als van het toekomstige lid Engeland. De democratische tradities van dit laatste land staan er borg voor, dat belangstelling voor deze problematiek blijft bestaan, en deze belangstelling zal alleen maar worden aangewakkerd door de toelating van nog een aantal kleinere landen, zoals Denemarken, Noorwegen en Ierland.

Met de toenemende belangstelling voor deze problematiek zal men ook de jeugd in onze landen weer voor de Europese zaak kunnen winnen.

Daar komt nog bij, dat in de komende jaren ook van andere zijde op interesse van dit aspect van de Europese integratie mag worden gerekend. Het is ook de industrie duidelijk geworden, dat men niet zonder meer op economische overeenkomsten kan vertrouwen, als die niet politiek verankerd liggen. Versterking van de institutionele structuur en democratisering betekenen in feite een „politisering” van de Gemeenschap, betekenen het scheppen van garanties voor instandhouding van het bereikte en een stimulans voor vooruitgang.

Dit lijken mij de belangrijkste elementen van de Europese integratie voor de jaren zeventig. De historische situatie waarin een aantal van de grote lidstaten zich bevinden, de hernieuwde belangstelling voor democratisering en het perspectief van de geografische uitbreiding van de Gemeenschap doen de hoop rijzen, dat in het komende decennium veel bereikt kan worden. Dit betekent natuurlijk niet, dat er geen moeilijkheden meer te overwinnen zijn. De eerstkomende jaren zullen gekenmerkt worden door moeizame onderhandelingen met de kandidaatleden en een even moeizaam intern debat in de Gemeenschap over onze landbouwpolitiek. De uitkomst van dit laatste debat zal van doorslaggevende betekenis zijn voor de kansen van uitbreiding en het is daarom een gebiedende eis dat dit debat met spoed en met verantwoordelijkheidszin wordt aangevat.

Slechts als deze grote politieke problemen zijn opgelost, mag men verwachten dat er ook weer vorderingen worden geboekt op andere terreinen. Deze vorderingen zijn overal noodzakelijk: de harmonisatie van de wetgeving heeft geen gelijke tred gehouden met het afbreken van de douanetarieven; met de oprichting van het statuut van een Europese naamloze vennootschap staat men nog in de kinderschoenen, de belastingharmonisatie dient in een sneller tempo te worden aangepakt. Het zou echter een illusie zijn te menen, dat men op deze gebieden vooruitgang kan boeken zonder het eerst eens te zijn over de grote politieke opties. Het komende decennium zal de basis moeten leggen voor het wegnemen van een aantal van de bestaande barrières om vorderingen op alle terreinen mogelijk te maken.

S. L. Mansholt

(I.M.)

§ N.V. SLAVENBURG'S BANK §

Het Nederlandse bedrijfsleven in de jaren zestig

Dr. M. Weisglas

Het bereiken van het zevende kroonjaar van onze twintigste eeuw is een betrekkelijk willekeurig, maar niettemin gunstig moment tot het opmaken van een balans van hetgeen het laatste decennium het Nederlandse bedrijfsleven heeft gebracht, met een blik vooruit naar de jaren die voor ons liggen. Daarbij is het nodig zich tot grote lijnen te beperken, indien deze het bedrijfsleven als geheel betreffen. Dit immers is een steeds in beweging zijnd conglomeraat van tal van uiteenlopende ondernemingen, waarbij voor elk afzonderlijk, verleden en toekomst veelal zeer verschillend zijn. Het is dan ook niet denkbeeldig, dat slechts weinig ondernemingen zichzelf in de hier volgende proeve tot algemene typering van een decennium geheel of zelfs maar ten dele zullen terugvinden. De laatste tien jaren zijn uiteraard geheel uiteenlopend ervaren in een inkrimpende sector van de textiel, in de met moeilijkheden kampende scheepsbouw, in de expansieve chemische en elektronische industrie, in de kolenmijnbouw dan wel in de aardgassector, welke laatste reeds in meer dan een kwart van de Nederlandse energiebehoefte voorziet.

ECONOMISCHE GROEI

De jaren zestig vormden een periode van gestage groei, gedurende welke zich diverse fundamentele wijzigingen in de structuur van het bedrijfsleven hebben voltrokken en zich ook voor de toekomst verder aftekenen. Bij een bevolkingsgroei met 13,3% van ruim 11,4 mln. Nederlanders in 1960 tot meer dan 12,9 mln. thans, steeg het bruto nationaal produkt per hoofd van de bevolking (in constante prijzen van 1968) met bijna 40% van f. 5.360 in 1960 tot f. 7.440 in 1969. Het groeipercentage van het totale reële bruto nationaal produkt bedroeg in de periode 1959-1964 gemiddeld jaarlijks 5,6% en in de periode 1964-1969 gemiddeld jaarlijks 5%. Een decennium van groei dus, dat overheid en bedrijfsleven zonder ernstige conjuncturele verstoringen tot stand hebben weten te brengen. Nog steeds echter heeft de woningnood haar actualiteit niet verloren!

Hoe sterk de economische groei in het laatste decennium ook is geweest, voor het volgende dient voortgaande groei wederom een eerste doelstelling van economische politiek te zijn. Slechts dan zal het ons land mogelijk zijn om zich te blijven meten met andere hoog ontwikkelde landen en te voldoen aan de internationale verplichtingen, welke uit zijn deelgenootschap van de westelijke wereld voort-

vloeien. Deze groei zal vooral moeten voortvloeien uit verdere ontplooiing van de Nederlandse industrie. In de periode 1960-1969 verminderde de beroepsbevolking in de landbouw met 25% van 465.000 tot 350.000. De ook in het komende decennium te verwachten afvloeiing van de agrarische beroepsbevolking zal in de industriële en dienstensector moeten worden opgevangen. In hetzelfde tijdsbestek 1960-1969 nam de industriële beroepsbevolking met 11% toe van 1.715.000 tot 1.900.000, terwijl die in de dienstensector (inclusief transport) met 20% steeg van 1.872.000 tot 2.250.000. Dit laatste is wellicht een aanwijzing dat Nederland na zijn recente ontwikkeling tot een industriële natie reeds het post-industriële tijdperk is ingetreden. Nog steeds evenwel is het vooral de industrie, waar de stijging van de produktie per man relatief de grootste bijdrage tot verdere economische groei levert.

VERSTERKTE CONCURRENTIE: EEG EN BUITENLANDSE VESTIGINGEN

Terugblikkend op de laatste tien jaren behoort voor het Nederlandse bedrijfsleven de Europese integratie, in het bijzonder belichaamd in de Europese Economische Gemeenschap, tot de meest markante ontwikkelingen, waarvan het wezenlijke effect op het bedrijfsleven zich nog slechts in beperkte mate aftekent. Binnen de EEG is het handelsverkeer sinds 1960 zeer toegenomen. Wat Nederland betreft steeg in de periode 1960-1969 de export naar de overige EEG-partners met 206%, terwijl de totale export met 133% steeg, en bedroeg de importgroei resp. 192% en 124%. Voor tal van ondernemingen — en zeker niet alleen de grote — heeft de EEG reeds een grote invloed op de dagelijkse bedrijfsvoering. Dit is vooral daar het geval, waar de EEG-landbouwpolitiek een rechtstreekse uitwerking heeft. Meer fundamenteel, maar dikwijls minder op „Brussel” aanwijsbaar, is het mede door de EEG geleidelijk aan gewijzigde concurrentiepatroon, dat tal van ondernemingen tot noodzakelijke structurele aanpassingen noopt. Met de geleidelijke realisering van de EEG opent zich voor elke onderneming het perspectief van een vergrote markt met potentieel bijna 190 mln. relatief koopkrachtige inwoners.

Tenzelfdertijd ontmoet iedere onderneming op haar traditioneel eigen afzetgebied binnen de EEG versterkte en/of nieuwe concurrentie van andere ondernemingen, die met een overeenkomstige situatie op hun oorspronkelijke

TABEL 1.

Numbers of industrial subsidiaries and participations or collaborations established in the Netherlands by foreign manufacturing companies after the war

Subsidiaries								1 July 1969
Branches of industry	Metal working	Electrical industry	Chemical industry	Textile industry	Food industry	Rubber industry	Miscellaneous	Total
Country of origine								
United States	107	44	50	11	12	2	37	263
United Kingdom	38	6	19	5	3	3	17	91
Belgium	8	1	5	3	4	0	10	31
Western Germany	28	4	11	4	3	0	13	63
Switzerland	15	2	7	3	2	0	2	31
France	5	2	3	0	0	1	4	15
Sweden	19	2	1	6	2	0	5	35
Others	10	0	6	3	0	0	7	26 a)
Total	230	61	102	35	26	6	95	555

Participations of collaborations								
Branches of industry	Metal working	Electrical industry	Chemical industry	Textile industry	Food industry	Rubber industry	Miscellaneous	Total
Country of origine								
United States	33	1	26	13	9	2	17	101
United Kingdom	20	1	8	12	5	0	22	68
Belgium	4	1	0	5	2	0	7	19
Western Germany	18	1	3	5	2	2	15	46
Switzerland	10	3	4	1	5	0	7	30
France	4	0	1	0	1	0	6	12
Sweden	6	1	0	0	0	0	1	8
Others	7	0	6	3	1	0	11	28 b)
Total	102	8	48	39	25	4	86	312

a) Italy: 1.

b) Italy: 7.

afzetgebied worden geconfronteerd, afgezien nog van de vestiging van ondernemingen van buiten de EEG. Daarbij komt, dat door de in 1967 in hoge mate geslaagde Kennedy-onderhandelingen de bescherming op industrieel gebied ook tegenover niet-EEG-landen is verzwakt. De kop, welke het gemeenschappelijke EEG-buitentarief op het oorspronkelijke Benelux-tarief had geplaatst, zal weer verdwijnen en is ten dele reeds verdwenen. Industrieel bezien is de EEG dan ook een relatief laag tariefgebied. De Nederlandse industrie is overigens van oudsher gewend aan lage tariefmuren. De opheffing van de binnenrechten heeft deze daarom relatief minder schokken gegeven dan de Franse en Italiaanse industrie, die zich traditioneel door betrekkelijk hoge invoerrechten beschermd wisten.

De in koopkracht groeiende en steeds vrijere interne EEG-markt blijkt ook grote aantrekkingskracht uit te oefenen op ondernemingen daarbuiten, die in het zich economisch verenigende Europa nieuwe expansiemogelijkheden zien. In bewegingsvrijheid niet belemmerd door reeds in dat Europa gevestigde eigen bedrijven kunnen tal van Amerikaanse, alsook andere uit niet-EEG-landen afkomstige ondernemingen, zich veelal terstond in een optimale positie vestigen om van daaruit een marktaandeel in de EEG te verwerven. Per 1 juli 1969 hebben sinds het einde van de oorlog 555 buitenlandse ondernemingen in Nederland een eigen vestiging geopend, terwijl er 312 in enigerlei vorm met Nederlandse ondernemingen een samenwerking zijn aangegaan. Hiervan zijn 445 vestigingen (80%) en 228 samenwerkingen (ruim 70%) uit niet-EEG-landen afkomstig. In beide categorieën neemt de metaalindustrie de eerste plaats in, gevolgd door de chemische en textielindustrie. Meer gedetailleerde gegevens terzake blijken uit het in tabel 1 weergegeven overzicht, opgesteld door het Directoraat-Generaal voor Industrie

en Handel van het Nederlandse Ministerie van Economische Zaken.

Uit deze tabel blijkt, dat bijna 50% van de buitenlandse vestigingen in Nederland van Amerikaanse oorsprong is en dat bijna 1/3 van de samenwerkingen zich met Amerikaanse ondernemingen heeft voltrokken. De Amerikaanse penetratie in Europa, mede bevorderd door het vertrouwen in een verdere voltooiing van de EEG, is vooral ook een gevolg van de groei van tal van Amerikaanse ondernemingen van een continentaal Amerikaanse naar een intercontinentale omvang. Deze penetratie moge door bepaalde ondernemingen in Europa en ook in Nederland somtijds als een moeilijk te verdragen aanslag op eigen bestaan worden beschouwd, zij betekent vaak echter een uitstraling van Amerikaanse technologie en management, welke in symbiose met Europees technisch kunnen, Europese marktkennis en bedrijfsleiderschap een verdere economische vooruitgang kunnen bevorderen.

Dit laatste is vooral het geval, indien het eenzijdig nationale ondernemingskarakter door een ontwikkeling naar een werkelijk multinationale onderneming in een sterker nieuw internationaal verband opgaat. Starre organisatiestructuren en de binnen de multinationale onderneming soms optredende nationale drijfveren doen deze wel eens aan slagvaardigheid inboeten. De voordelen van het grotere en meer flexibele productiepotentieel, internationale spreiding van investeringsrisico's, aanwending van technieken voor massale distributie, internationale uitwisseling van management, alsmede internationale research en ontwikkeling, zijn pluspunten die veelal de genoemde nadelen overtreffen. De multinationale ondernemingsvorm, welke vooral in de jaren zestig een versterkte aanzet heeft gekregen, en waarmede Nederland met enige belangrijke concerns vooroploopt, zal in de komende

jaren dan ook zeer waarschijnlijk tot verdere ontplooiing komen. Ook de vestiging van en samenwerking met ondernemingen uit andere landen dan Amerika kunnen voor het Nederlandse bedrijfsleven dikwijls een zelfde positief inspirerende uitwerking hebben. Het is een gelukkige omstandigheid, dat Nederlands geografische ligging (o.m. Europaort, Botlek), het Nederlandse investeringsklimaat en de kwaliteit van het Nederlandse bedrijfsleven dikwijls zodanig worden beoordeeld, dat buitenlandse ondernemingen relatief vaak aan Nederland de voorkeur geven. Het is van belang er op toe te zien dat Nederland te dien aanzien zijn aantrekkingskracht niet verliest ten gunste van andere Europese landen, welke uiteraard evenzeer de voordelen van buitenlandse vestigingen en samenwerkingen wensen te plukken.

Opmerkelijk is, dat qua eigen vestigingen in Nederland de tweede plaats wordt ingenomen door ondernemingen uit het Verenigd Koninkrijk, hetgeen wellicht verklaard kan worden uit de wens tot anticipatie op de te verwachten toetreding van dat land tot de EEG. Na de door West-Duitsland ingenomen derde plaats, volgt Zweden met de vierde plaats, terwijl Zwitserland de vijfde plaats met België deelt.

TECHNOLOGISCHE ONTWIKKELING

Naast de krachtig toegenomen concurrentie is de stormachtige technologische ontwikkeling een essentieel kenmerk der jaren '60. Deze stormachtige ontwikkeling uitte zich enerzijds in het ontstaan van geheel nieuwe technieken, anderzijds in vervolmaking van reeds bestaande, waarbij opvalt dat de tijd nodig voor het commercialiseren van een nieuwe vinding sterk gereduceerd werd.

Een illustratie hiervan vormt de ontwikkeling van de computer die, aanvankelijk nog veelal als mysterieus beschouwd, zich bij vele ondernemingen spoedig tot een normaal geïntegreerd bedrijfsinstrument ontwikkelde. In 1951 werd de computer voor het eerst commercieel op de markt gebracht, in 1964 deed reeds de derde generatie computers haar intrede. Deze heeft slechts 1/9 van de ruimte nodig van die van 1951, terwijl bovendien de verwerkingsnelheid met een factor twintig toenam.

Door technologische ontwikkeling en verregaande automatisering werd de optimale bedrijfsgrootte in vele gevallen een veelvoud van die van overeenkomstige productie- en distributie-eenheden uit het vorig decennium. Dat de noodzakelijk geworden massale afzet in bepaalde gevallen een grotere mate van uniformiteit van voortgebrachte producten vereiste, is onvermijdelijk. Voorbeelden uit de plastic-, bouwmaterialen- en huishoudelijke sector zijn genoegzaam bekend. Opmerkelijk is, dat de ontwikkeling naar geografisch grotere economische eenheden (zoals EEG, EFTA, maar eveneens de Latijns-Amerikaanse Vrijhandelszone) en de vermindering der handelsbelemmeringen ook daarbuiten, de voorwaarden bevorderen die vereist zijn voor de afzet op grote schaal als gevolg van de in diverse sectoren steeds grotere optimale bedrijfsomvang. Te betreuren is, dat deze toe te juichen internationale economische tendenties vaak sterk worden verstoord door al dan niet verkapte nationale steunmaatregelen, welke in strijd zijn met bestaande internationale overeenkomsten, zelfs met het aan de EEG ten grondslag liggende Verdrag van Rome.

De verandering in de optimale bedrijfsgrootte deed zich vooral voor bij de chemische industrie. De gangbare capaciteit van bijvoorbeeld een ammoniakfabriek steeg van

10.000 ton tot 300.000 ton per jaar. Niet alleen de chemische industrie echter, doch ook andere bedrijfstakken gaven een dergelijke schaalvergroting te zien. In versneld tempo vervijfvoudigde (vanaf 1950 tot in de nabije toekomst) de capaciteit van een voor zijn tijd moderne hoogoven. Ook de afmetingen van olietankers waren aan verandering onderhevig, waarbij een vervoerscapaciteit van 250.000 ton heden ten dage geen bijzonderheid meer is. De opkomst van het containervervoer geeft het transport- en havenbedrijf een geheel nieuw gezicht.

De technologische explosie uit zich ook in de opkomst van nieuwe takken van wetenschap en de sterke groei van reeds bestaande. De invloed van research wordt onder meer geïllustreerd door het feit dat meer dan driekwart van de thans in gebruik zijnde geneesmiddelen nog geen tien jaar bestaat. Aan research- en ontwikkelingskosten werd in de Verenigde Staten de laatste zes jaar 50% uitgegeven van al hetgeen in dat land daaraan voordien is besteed. Het ruimtevaartonderzoek met alle daaraan verbonden overige activiteiten heeft daarin uiteraard een zeer centrale plaats.

Volgens de nota *Wetenschapsbudget 1969* van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen zijn de rijksuitgaven voor wetenschapsbeoefening in Nederland van 1959 tot 1968 gestegen van f. 164 mln. tot f. 1.019 mln. en die van het bedrijfsleven (uit eigen middelen) van f. 374 mln. tot f. 1.116 mln. Hoewel dit een aanzienlijke vooruitgang betekent, zijn de gevaren van een duurzame technologische achterstand van Nederland en Europa ten opzichte van Amerika — zoals aangeduid in het voor de jaren zestig op dit gebied kenmerkende boek *Le défi Américain* van J. J. Servan-Schreiber — niet denkbeeldig. Het wetenschaps- en in het bijzonder het speurwerk- en ontwikkelingsbeleid dienen dan ook zowel in Nederland als vooral in EEG-verband op korte termijn een aanzienlijk hogere prioriteit te krijgen. Doelmatige — hier niet verder te bespreken — samenwerking tussen overheid, bedrijfsleven en wetenschappelijke wereld is daarbij van primair belang.

De technologische explosie stelt het bedrijfsleven voor verreikende investeringsbeslissingen. De hieraan verbonden risico's vereisen zicht op lange baan, hetgeen door de revolutionair snelle wijzigingen in productie- en afzetstructuren vaak zeer moeilijk is.

PLANNING

Een en ander heeft er stellig toe bijgedragen, dat planning in toenemende mate een essentiële plaats in het totaal van het ondernemingsbeleid heeft verworven. Dit betreft niet alleen planning in de zin van ramingen op korte termijn voor één of twee jaar, maar vooral ook op middellange termijn van vijf jaren, terwijl prognoses voor perioden tot tien jaar en zelfs langer niet ongebruikelijk zijn.

Bij vrijwel alle leidende politieke stromingen, alsook bij een groot deel van het bedrijfsleven is in de jaren '60 het inzicht gegroeid, dat de overheid haar beleid steeds meer moet inpassen in een lange-termijnvisie en dat deze overheid een belangrijke taak heeft om tot een dieper en meer systematisch inzicht bij te dragen in de aan ons economisch bestel ten grondslag liggende factoren en het daarop te baseren structurele beleid. Een drietal publikaties uit 1966, nl. de *Nota inzake groei en structuur van onze economie* van de toenmalige Minister van Economische Zaken, de prognose inzake *De Nederlandse economie in 1970* van het Centraal Planbureau, alsook het door de Raad van Ministers van de EEG vastgestelde *Eerste programma voor*

de economische politiek op middellange termijn (1966-1970) zijn op dit gebied als belangrijke mijlpalen te beschouwen. Sindsdien is een tweede Europees programma verschenen, terwijl een derde thans in voorbereiding is. Ook het Centraal Planbureau heeft een nieuwe publikatie over de Nederlandse economie in 1973 in het vooruitzicht gesteld.

Het heeft in de jaren '60 niet ontbroken aan doorlichting van onze economische structuur. Niettemin is er nog een grote taak weggelegd om in onderlinge samenwerking tussen overheid en bedrijfsleven op basis daarvan tot een economisch beleid op langer zicht te komen, in welk verband vooral behoefte bestaat aan een systematische sectorale industriepolitiek. Te veel nog wordt ten aanzien van structureel in gevaar zijnde of noodlijdende bedrijfstakken achter de feiten aangelopen.

WIJZIGEND AFZETPATOON

Met een toenemend besteedbaar inkomen wordt de strijd tussen de diverse deelhebbers in het bedrijfsleven om hun aandeel in de consumentengulden heftiger. Hierbij speelt de reclame een steeds grotere rol en de daartoe door radio en televisie in de jaren '60 geboden mogelijkheden zijn door het bedrijfsleven met beide handen aangegrepen. Ondanks de vele invloeden waaraan de consument bij de besteding van zijn gulden blootstaat, is het deze consument zelf die tenzake de uiteindelijke beslissing neemt. Zijn bestedingspatroon heeft vooral gedurende het laatste decennium grote wijzigingen ondergaan. Het aangeboden assortiment producten neemt steeds toe, terwijl daarbinnen een voortdurend komen en gaan van producten is vast te stellen. In Amerika wordt ongeveer 90% van nieuw geïntroduceerde producten binnen vier jaar weer van de markt verdrongen. Vier van de vijf producten die deze selectie hebben overleefd ruimen binnen korte tijd weer het veld voor een nieuwe variant, andere kwaliteit of herziene presentatie¹. Aangenomen mag worden dat dit rotatieproces zich ook op de Nederlandse en Europese markt in toenemende mate zal voltrekken.

Ter illustratie van de snelle produktvernieuwing diene slechts de vermelding van vele, tien jaar geleden geheel of in hun huidige vorm onbekende huishoudelijke apparaten; de televisie, welke in de jaren zestig bij 90% van de Nederlandse gezinnen haar intrede deed en zich nu aandient als een in feite volstrekt nieuw produkt: de kleurentelevisie, de wasmachine en koelkast, die hun luxe karakter vrijwel geheel hebben verloren; de centrale verwarming en badkamer, zonder welke vrijwel geen nieuw huis of flat wordt gebouwd; de airconditioning die — vooral in de kantoorsector — steeds meer tot de normale bouwingsrediënten behoort; diepvrieslevensmiddelen, die in toenemende mate tot het normale consumptiepakket gaan behoren, omdat de meeste gezinnen thans over een ijs- of koelkast beschikken.

Beschikbare tijd in het weekend en hogere arbeidskosten, vooral voor ambachtelijk werk, nopen tot steeds meer „zelf doen”. In vrijwel elke winkelcentrum of warenhuis staat daarvoor het vereiste materiaal in steeds meer geperfectioneerde vorm ter beschikking. Ook het toerisme leidt tot een niet te stuiten reeks van nieuwe producten, welke gereede afzet vinden.

De thans in iedere arbeidsovereenkomst voorziene vakantie met vakantietoeslag, de in de jaren zestig alom aanvaarde vijfdaagse werkweek, de in Nederland thans ruim 2 mln. auto's, de relatief steeds lagere luchtvaart-

tarieven, het geleidelijk toenemende aantal buitenshuis werkende gehuwde vrouwen, vormen sterke stimulansen tot een zich wijzigend levenspatroon, dat het bedrijfsleven in crescendo voor nieuwe situaties plaatst en welke het zoveel mogelijk moet trachten te voorzien.

Een voorbeeld daarvan is de detailhandel. De ongeorganiseerde kruidenier blijkt niet meer de economisch meest geëigende levensmiddelendistribuant te zijn. In 1974 zal hij vrijwel geheel hebben plaatsgemaakt voor supermarkten, vrijwillige-filiaalbedrijven en grootwinkelbedrijven, vrijwel alle met zelfbediening. Er zijn al tekenen van een nog andere ontwikkeling in de detailhandel, met name de „hypermarkt”, die de oppervlakte heeft van meer dan 1.000 vierkante meter en zich slechts tot ongeveer de helft van de afzet op levensmiddelen richt.

CONCENTRATIE IN HET BEDRIJFSLEVEN

De Europese integratie en mondiaal sterkere economische verwevenheid met hieruit voortvloeiende wijziging van internationale concurrentieverhoudingen, de technologische ontwikkeling met de hiermee gepaard gaande toenemende kapitaalintensiteit voor een optimale produktie en distributie, het groeiend besteedbare inkomen dat tot een steeds snellere wijziging van de vraag leidt en het bedrijfsleven tot dienovereenkomstige aanpassing van zijn produktengamma noopt, zijn alle verklaringen voor het wellicht in het bedrijfsleven thans meest opvallende verschijnsel: de concentratie. De onderneming die pas op de plaats maakt stagneert en zal haar winstcapaciteit zien afnemen, zodat haar bestaan in gevaar komt. Groei is dan ook levensvoorwaarde voor iedere onderneming. Groei kan zich geleidelijk voltrekken binnen het kader van een bestaande onderneming. Dit zal vaak meer tijd kosten dan de dynamiek van het moderne marktgebeuren toestaat. Het kan daarom nodig blijken om die tijd te kopen, waartoe enigerlei vorm van samenwerking dan wel volledige fusie dikwijls de meest geëigende weg is.

De aldus „spronggewijze” verworven groei vraagt echter het offer van het gedeeltelijk of volledig opgeven van de zelfstandigheid der partners, met het gevaar dat hieruit voortvloeiende problemen en spanningen tot vertragingen leiden en het beoogde doel zelfs doen missen. De beslissing tot samenwerking en fusie is dan ook steeds een zware en mag nimmer — de vergelijking moge wat overtrokken aandoen, maar is in vele gevallen niet irreal — een uitvloeisel zijn van een modegril. Met inachtneming van de daarbij betrokken sociale belangen en psychologische problemen is diepgaande bezinning op de mogelijkheid tot realisatie van de beoogde doeleinden dan ook een eerste vereiste.

Systematisch zal moeten worden onderzocht in welke mate en combinatie het gaat om:

- verhoging van het marktaandeel binnen een betrekkelijk korte periode;
- verwerving van specifieke research-, technische en/of marktkennis c.q. van gespecialiseerde bedrijfsleiding;
- rationalisatie van bestaande produktie-eenheden en/of specialisatie van produktie-capaciteit;
- vergroting van de mogelijkheid van toegang tot de kapitaalmarkt.

Deze checklist is stellig voor aanvulling vatbaar.

¹ Schatting U.S. Department of Commerce 1960 en American Management Association 1962.

ENKELE CIJFERS EN CONCLUSIES

Het is te betreuren dat tot dusverre weinig statistieken over fusies en andere vormen van samenwerking beschikbaar komen. Wat de industrie betreft, beschikken wij ten aanzien van de jaren zestig slechts over beperkte gegevens, verzameld door het Ministerie van Economische Zaken². Deze zijn gebaseerd op in de pers verschenen berichten. Dit is uiteraard geen garantie voor volledigheid, daar mag worden aangenomen, dat voornamelijk grotere fusies deze nieuwsbron bereiken. Als aanduiding voor de ontwikkelingsrichting zijn de in tabel 2 verwerkte cijfers niettemin aanvaardbaar te achten.

Het is echter hoog tijd, dat het Centraal Bureau voor de Statistiek, zijn reputatie getrouw, een wetenschappelijk verantwoorde statistiek van fusies en andere vormen van samenwerking gaat verzorgen.

Enige conclusies

De beschikbare cijfers maken geen onderscheid tussen de vele mogelijke vormen van samenwerking, en de omvang van de hierbij betrokken ondernemingen. In het bewustzijn van deze onvolkomenheid zijn toch de volgende conclusies te trekken.

1. Fusiegolf voltrekt zich in versneld tempo.

De fusiegolf is in de afgelopen jaren steeds groter geworden. In de periode 1958-1964 (zeven jaren) waren er gemiddeld per jaar 30 fusies en andere vormen van samenwerking; in de periode 1965-1969 (vijf jaren) 155. Dit betekent, elk van deze twee periodes als een geheel beschouwend, dus gemiddeld per jaar vijf maal zoveel. Voor fusies en samenwerkingen tussen Nederlandse ondernemingen is dit bijna zes maal (van gemiddeld per jaar 20 tot 116) en voor die met buitenlandse ondernemingen vier maal zoveel (van 10 tot 39). Opmerkelijk is de toename van het aantal fusies na 1967. Dit zou erop kunnen wijzen dat de arbeidschaarste in het begin der jaren zestig met de loonexplosie in 1964 — naast de eerder aangeduide wijzigingen in het concurrentiepatroon — een betrekkelijk groot aantal industrieën tot samenwerking heeft doen besluiten, hetgeen in de daarop volgende jaren is geëffectueerd.

2. Geleidelijk meer EEG-fusies.

Ten opzichte van de periode 1958-1964 is het aantal fusies in de periode 1965-1969 van Nederlandse ondernemingen met ondernemingen uit andere EEG-landen sterker gestegen dan met ondernemingen uit Amerika, Engeland of overige landen. Met EEG-ondernemingen steeg dit gemiddeld per jaar van 1 tot 12, met Amerikaanse ondernemingen van 5 tot 12 en met Engelse van 3 tot 9. De cijfers wijzen erop dat fusies primair binnen Nederland hebben plaatsgevonden, waarmede tevens een versterkte basis is gevormd voor fusies met buitenlandse ondernemingen. Wat deze laatste betreft, ging de aantrekkingskracht aanvankelijk vooral naar Amerikaanse en Engelse, in welk verband van Nederlandse zijde vermoedelijk technologische factoren een overwegende rol hebben gespeeld. Geleidelijk is het accent ook komen te liggen op fusies met ondernemingen uit de EEG-landen. Dit wijst op een doorwerking van gewijzigde concurrentieverhoudingen in de EEG, hetgeen bevestigd schijnt te worden door het feit dat zich binnen de andere EEG-landen eveneens primair een binnenlandse fusiegolf heeft ontwikkeld.

TABEL 2.

Fusies en andere vormen van samenwerking in de Nederlandse industrie 1958-1969 a)

	Totaal aantal fusies	Tussen Nederlandse ondernemingen	Met buitenlandse ondernemingen	EEG	Verenigde Staten	Verenigd Koninkrijk	Overige landen
Totaal 1958-1964	210	140	70	6	37	21	6
1965.....	96	70	26	4	10	10	2
1966.....	99	82	17	3	7	6	1
1967.....	90	73	17	2	10	1	4
1968.....	223	174	49	14	13	15	7
1969.....	268	182	86	38	22	12	14
Totaal 1965-1969.....	776	581	195	61	62	44	28
Totaal 1958-1969.....	986	721	265	67	99	65	34
Gemiddeld per jaar 1958-1964.....	30	20	10	1	5	3	1
Gemiddeld per jaar 1965-1969.....	155	116	39	12	12	9	5
Gemiddeld per jaar 1958-1969.....	82	60	22	5,5	8	5,5	3

a) Periode 1965-1969 inclusief groothandel, welke in de verdere beschouwing onder de sector industrie is gebracht. Dit geeft aan de conclusies een additionele marge van onzuiverheid, hetgeen aan de orden van grootte geen afbreuk doet. Teneinde tot vergelijkbare cijfers op jaarbasis te komen, zijn de in de eerder vermelde nota van de Staatssecretaris van Economische Zaken verstrekte cijfers voor de periode 1958 — medio 1965 verminderd met de helft van de voor 1965 in de Memorie van Toelichting 1970 gegeven cijfers, terwijl de daarin opgenomen cijfers voor het eerste halfjaar 1969 voor geheel 1969 zijn verdubbeld.

3. Groot deel van de Nederlandse industrie bij fusiebeweging betrokken.

In de periode 1958-1969 kwamen 721 fusies tussen Nederlandse ondernemingen tot stand. Daarbij zijn dus maximaal 1.442 ondernemingen betrokken, indien wordt aangenomen dat niet meer dan twee ondernemingen tegelijk bij een fusie zijn betrokken. Voorts werden in deze periode 265 fusies met buitenlandse ondernemingen gerealiseerd, zodat in totaal maximaal ruim 1.700 Nederlandse ondernemingen een fusie of een andere vorm van samenwerking tot stand hebben gebracht. Indien voorts rekening wordt gehouden met het feit, dat éénzelfde onderneming gedurende de periode 1958-1969 meermalen een fusie tot stand kan hebben gebracht, d.w.z. één éénmaal gefusioneerde onderneming fusioneert op een later tijdstip nogmaals en indien tevens wordt aangenomen dat dit voor ca. 25% van bovengenoemde 1.700 ondernemingen geldt, dan kan het aantal Nederlandse ondernemingen dat één of meermalen bij een fusie betrokken is geweest worden geraamd op ca. 1.275.

² Voor de periode 1958 — medio 1965 de brief van de Staatssecretaris van Economische Zaken aan de Tweede Kamer der Staten Generaal dd. 7 januari 1966 (Zitting 1965-1966, No. 8038) en voorts de Memorie van Toelichting op de Begroting van het Ministerie van Economische Zaken, laatstelijk de begroting 1970 (Zitting 1969-1970, No. 10.300). De laatste Memorie verstrekt cijfers inzake fusies en concentraties in industrie en groothandel over de periode 1965 — medio 1969.

Ultimo 1968 waren er in Nederland in totaal 10.381 industriële ondernemingen met 10 of meer werknemers, waarvan 795 met meer dan 200 en 1.633 met meer dan 100 werknemers³. Op grond van bovenstaande berekening kan worden geconcludeerd, dat ca. 12% van alle industriële ondernemingen met 10 of meer werknemers in Nederland gedurende de afgelopen 12 jaar enigerlei vorm van samenwerking tot stand heeft gebracht. Indien wordt aangenomen, dat de helft van alle Nederlandse fusiepartners (dus 50% van 1.275, ofwel ca. 635) industriële ondernemingen met meer dan 100 werknemers betreft, volgt hieruit, dat bijna 40% van de 1.633 ondernemingen uit deze categorie concreet met het samenwerkingsprobleem in aanraking is gekomen. Hierbij zouden dan in totaal ca. 325.000 werknemers betrokken zijn (of wel ca. 17% van de industriële beroepsbevolking).

Indien echter — niet onrealistisch! — wordt verondersteld dat deze helft van ca. 635 fusiepartners betrekking heeft op de 795 ondernemingen met meer dan 200 werknemers, dan zou dit voor deze categorie tot een percentage van ongeveer 80 leiden, met een werknemersbestand van circa 575.000 (ca. 30% van de industriële beroepsbevolking). De vermelde percentages van ongeveer 17 en 30 van de industriële beroepsbevolking zijn in feite hoger, omdat deze alleen betrekking hebben op de helft van de fusiepartners, waarvan werd verondersteld dat dit ondernemingen zijn met resp. meer dan 100 en 200 werknemers.

Uit deze fragmentarische cijfers blijkt, dat zeer vermoedelijk een groot deel van alle Nederlandse industriële ondernemingen van middelgrote of grote omvang gedurende de laatste twaalf jaar één of meermalen met een fusie of enigerlei vorm van samenwerking in aanraking is gekomen.

Het is duidelijk dat hier een ontwikkeling aan de orde is — overigens niet alleen beperkt tot de industrie — die diepgaande aandacht vereist. In de eerste plaats dient herhaald, dat een betere statistische waarneming daarvan een eerste vereiste is. Tot dusverre zijn in Nederland nog geen belangrijke mislukkingen van fusies gebleken, terwijl betrekkelijk weinig aandacht aan de sociale aspecten daarvan behoeft te worden besteed. Voor zover er door een fusie werkgelegenheidsproblemen ontstonden, konden spoedig voorzieningen worden getroffen, waarbij de overwegend krappe arbeidsmarkt gedurende de jaren zestig een positieve invloed uitoefende. Daarbij komt dat de fusies en samenwerkingen op hun beurt veelal tot nieuwe expansie leidden. De omvang van het fusie- en samenwerkingsverschijnsel en de vele daarbij betrokken belangen vereisen een verdere nuchtere analyse en gedachtenwisseling met optimale openbaarheid. Vooral deze openbaarheid zal ertoe bijdragen te voorkomen, dat de fusieproblematiek in een emotioneel-politieke sfeer wordt getrokken, hetgeen het vinden en toepassen van de vereiste oplossingen ten goede zal komen.

WELVAART EN WELZIJN

In dit kort bestek is slechts een globale en onvolledige schets van enige belangrijke ontwikkelingen mogelijk. Dit is echter voldoende om aan te tonen, waarom de afgelopen tien jaren aan het Nederlandse bedrijfsleven niet geruisloos en zonder spanning zijn voorbijgegaan. Met de gehele samenleving nauw verbonden, ondergaat vooral deze sector de gevolgen van versnelde berichtgeving en indringendheid der moderne communicatiemiddelen, alsmede die

van tal van andere technologische ontwikkelingen, van de bevolkingsgroei, de urbanisatie en het stijgend niveau van onderwijs, die maatschappelijke opvattingen snel doen verouderen en stroomversnellingen bevorderen. In velerlei opzicht ondergaat de algemeen gangbare levenshouding hierdoor snelle wijzigingen. Volstaan wordt om hier slechts drie aspecten daarvan te vermelden!

a. Met de toenemende materiële welvaart krijgt de kwaliteit van deze welvaart steeds meer aandacht. Aan het hoe der produktie wordt thans dikwijls meer waarde gehecht dan aan het hoeveel. Niet steeds ongerechtvaardigde vrees voor onder meer bodem-, lucht- en waterverontreiniging of in meer algemene zin voor een tekort aan milieuhygiëne, wordt als een voortdurend sterkere aanslag op de levensvreugde en de kwaliteit van het bestaan ondervonden. Het bedrijfsleven kan aan deze problemen niet zonder meer voorbijgaan. Realisme vereist de erkenning, dat ter oplossing daarvan niet kan worden volstaan met een herziening van de huidige prioriteiten bij de aanwending van de thans beschikbare middelen, maar dat verdere materiële economische groei noodzakelijk is. Slechts dan zullen de vereiste middelen voor de zo wenselijke verbetering van de leefbaarheid van onze samenleving kunnen worden opgebracht.

b. Met de toenemende massificatie van onze samenleving eist het individu steeds meer zijn eigen plaats op. Onder erkenning van het overwegend belang van het menselijke aspect van de welvaart en het welzijn dient het bedrijfsleven aan de individuele persoonlijkheid in toenemende mate recht te doen wedervaren. Eisen tot meer inspraak en medezeggenschap behoren tot de positief te waarderen geest van deze tijd en de toekomst. Werkelijkheidszin vereist evenwel, dat deze de bestuurbaarheid en daarmee de slagvaardigheid van de onderneming niet in gevaar mogen brengen. Het is in deze jaren, dat een verantwoorde balans tussen openheid over het ondernemingsbeleid en inspraak der werknemers enerzijds en bestuurbaarheid der onderneming anderzijds tot stand moet worden gebracht.

c. Het vinden van deze balans wordt bemoeilijkt door een steeds geringer wordende „frustratietolerantie”, of in gewoon Nederlands: een minder grote inschikkelijkheid. Het als onaangenaam of onredelijk aanvoelde wordt dikwijls terstond verworpen, vaak ten koste van rationeel-economische doelmatigheid. Een groeiende voorkeur bestaat voor pragmatische benaderingen boven traditionele stelregels en voor persoonlijke mening boven autoriteit en dogma. Het is vooral te dien aanzien, dat de ondernemingsleiding de in deze jaren gegroeide inzichten omtrent modern management waar zal moeten weten te maken. Zij zal daartoe de thans veelal gangbare gedachtewereld van haar medewerkers in acht moeten nemen. Daarbij zal overigens steeds een afweging moeten plaatsvinden tegen de eisen, die de continuïteit van de onderneming aan haar leiders stelt.

De huidige generatie is er beter in geslaagd dan haar voorgangers om de welvaart zo op te voeren, dat aan het welzijn meer aandacht kan worden besteed. De uitdaging van het komende decennium aan bedrijfsleven, overheid en parlement is een evenwicht tussen welvaart en welzijn op zo hoog mogelijk niveau tot stand te brengen.

M. Weisglas

³ CBS: *Statistisch Zakboek 1969*, blz. 66.

Enkele aspecten van de technische en industriële ontwikkeling: verleden, heden en toekomst

Dr. Ir. Th. P. Tromp

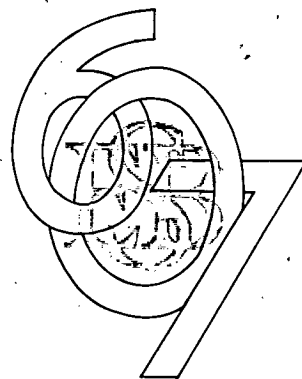
Wie het verzoek krijgt over het onderwerp „technologische ontwikkeling” een samenvattend artikel te schrijven, ziet zich geplaatst voor een enorme hoeveelheid feitenmateriaal, visies van velen in allerlei, soms radicaal tegenovergestelde richting; kortom een complexiteit van het probleem, die het moeilijk maakt in een toch altijd beperkt bestek een duidelijke analyse te geven. Wil men dit trachten te doen, dan kan men zich niet distantiëren van de lessen uit het verleden, de feiten van het heden, om dan met enige fantasie en uiteraard ook subjectiviteit te trachten te extrapoleren in de toekomst.

Wanneer wij de wereld van vandaag en morgen beschouwen, worden wij voor een aantal zeer ingrijpende, nieuwe ontwikkelingen geplaatst. Er is allereerst een onmiskenbare schaalvergroting in onze economie, mede als gevolg van een snelle industriële ontwikkeling, maar tevens ook in de „ruimte”, die tot ons arbeidsterrein moet worden gerekend. Het samengaan van meerdere landen of zelfs werelddelen in een min of meer hechte samenwerking en de daardoor ontstane economische-blokvorming (zoals de Verenigde Staten van Noord-Amerika dat reeds decennia geleden hebben gedaan!) in organisaties als EEG, EFTA, LAFTA, SEAC enz., plaatsen ons voor een andere problematiek dan voorheen, omdat het internationale element sterker naar voren komt. De economische maar ook industriële mogelijkheden (de eerste in hoofdzaak het gevolg van de tweede) leiden niet alleen tot schaalvergroting maar ook tot versnelling. Een enkel voorbeeld moge dit adstrueren. Mede als gevolg van de samenwerking van landen in de EEG (hoe onvolkomen in bepaalde opzichten ook!) steeg in de periode 1958-1967 het bruto nationale produkt in deze landen met 56%, terwijl het in de zo welvarende USA (waar de samenwerking eerder was begonnen!) in diezelfde periode met 49% toenam en in het Verenigd Koninkrijk met „slechts” 33%. Het handelsverkeer tussen de EEG-landen onderling ging met sprongen omhoog en nam méér toe dan van die landen met de wereld erbuiten. Voor ons land betekende dit een welvaartsstijging in die tien jaar, die viermaal zo groot was als in de dertig jaren liggend tussen 1920 en 1950.

Men meent wel eens, m.i. ten onrechte, dat deze grotere economische gemeenschappen ten nadele van de middelgrote en kleinere industrieën zouden werken. Het voorbeeld van de USA toont het omgekeerde aan: juist daar kunnen kleinere specialistische bedrijven zich zéér goed en beter ontwikkelen dan in ons nog steeds versnipperd Europa, omdat het afzetgebied voor zulke kleinere bedrijven, mits éfficiënt werkend, zo veel groter is. Doch óók omdat de grote en zéér grote bedrijven gaarne aan zulke

kleinere industrieën orders geven als „sub-contractors”. Een te sterke „verticale integratie” tast nl. ook de kapitaalomloopsnelheid en daarmee het kapitaalrendement aan. In dit verband is het bijv. ook interessant te vermelden dat de Amerikaanse civiele ruimtevaartorganisatie NASA met twintigduizend ondernemingen werkt, en dat zijn dus niet alleen de grote en zéér grote!

Een ander probleem van grote importantie is de welhaast explosieve toename van de wereldbevolking met alle consequenties van dien voor de infrastructuur als bijv. huisvesting, voeding, onderwijs, medische verzorging, transport, communicatiemiddelen, culturele ontplooiing, vrijetijdsbesteding en leefklimaat! Volgens schattingen

zal de bevolking van West-Europa en Noord-Amerika tezamen, in de generatie van de jaren 1970 tot 2000, met circa 50% toenemen van 550 mln. tot 800 mln. In de ontwikkelingsgebieden is de toename nog groter. De bevolking zal daar verdubbelen van 1.600 tot 3.300 mln. Hiermede gaat gepaard, volgens een studie van Dr. Van Rees, dat het bruto nationaal produkt in Europa en Noord-Amerika zal stijgen van f. 5.000 mrd. tot f. 13.000 mrd., dus 2½ maal zo groot, hetgeen neerkomt op een stijging van het bruto nationaal produkt per hoofd van de bevolking met circa 80%.

In ontwikkelingsgebieden zal het bruto nationaal produkt 3 maal zo groot worden en stijgen van f. 900 mrd. tot f. 2.700 mrd., hetgeen overeenkomt met een stijging van 50% van het nationale produkt per hoofd van de bevolking. Dit is dus inderdaad een schaalvergroting maar ook een versnelling, die mede mogelijk wordt door de

grote vorderingen van wetenschap en techniek, waar eveneens een geweldige versnelling in de vorderingen te constateren valt. Hoe is dit laatste te verklaren?

EXPLORATIE VAN DE GEHEIMEN DER NATUUR

De mensheid heeft, hoe ver men ook in de geschiedenis teruggaat, de drang in zich gevoeld de geheimen van de natuur te ontsluiten. De beoefening der natuurwetenschappen naast de medische wetenschap en later de technische wetenschappen vindt mede haar oorsprong in deze drang naar méér weten, méér inzicht, méér kennen. Deze drang wordt gedragen door wat men de „motivation” kan noemen als diepere oorzaak. Men zou dit als volgt kunnen omschrijven: in een eeuwendurend proces was de vrijwel onbewuste en soms bewuste drijfveer aanwezig, door het accepteren van de grote massa van de mensheid van nieuw na te streven doeleinden, van het verwerven van nieuwe eigenschappen en kwaliteiten, maar óók van een bewust streven naar meer welvaart in plaats van een apathische berusting.

Deze drijfveer komt o.a. tot uiting in enorme toeloop naar het gebied dat men korthedshalve met bèta-wetenschappen kan betitelen. Ook hier dus schaalvergroting, ditmaal van het werkzame intellect, en daardoor dus versnelling van de resultaten. De techniek geeft hiervan frappante voorbeelden, waarvan hier een enkel moge volstaan. De gloeilamp uit 1891 werd met de toenmalige hulpmiddelen gevacueerd tot een druk van 1/10 mm kwik. Thans, ongeveer 75 jaar later, is men in staat in de laboratoria bij de verdamping van bijzondere metalen op halfgeleiders een vacuüm te bereiken van een miljoenste van een miljoenste mm kwikdruk. Dit is dus een verbetering met een factor van 100 miljard. Maar in hetzelfde gebied van het zeer hoge vacuüm kunnen de vacuümpompen en -installaties een capaciteit hebben die 50.000 maal groter is dan in 1891 het geval was. Dit wordt bijv. toegepast in elektronische versnellingsmachines als cyclotrons en lineaire versnellers.

Het is in dit verband interessant er op te wijzen dat in de techniek, naast schaalvergroting, óók een spectaculaire *schaalverkleining* te constateren valt. Wij denken hierbij niet alleen aan mechanische miniaturisatie, maar bovenal aan de miniaturisatie in het elektronische vlak (dank zij zeer geavanceerde fysische en chemische technologieën), met als voorbeeld: de technologie van de halfgeleiders als transistoren en de daaruit resulterende zogenaamde „geïntegreerde schakelingen”, waarbij een groot aantal schakelementen op een stuk halfgeleidermateriaal van slechts enkele millimeters kan worden aangebracht, of de zogenaamde „large scale integration” waarbij wederom een schaalvergroting in het aantal schakelementen te construeren valt, maar een schaalverkleining in de technologische methodieken die hiervoor nodig zijn.

Bij deze micro-miniaturisatie moet men met technologische procédés werken, waarbij bijv. op 100 mln. atomen van het halfgeleidermateriaal, er slechts één ongewenst atoom mag voorkomen. Nog sprekender is, dat in sommige gevallen één gewenst atoom op 1.000 miljoen atomen aanwezig moet zijn om een optimale werking te verkrijgen. Men werkt in deze technieken met toleranties in de orde van grootte van 1/1000 mm, hetgeen dus in de buurt komt van de golflengte van het zichtbare licht, wat overeenkomt met enkele duizenden afstanden tussen de atomen onderling. Men moet zich nu afvragen of er grenzen zijn aan de mogelijkheden. Deze zijn er ongetwijfeld en zij worden

bepaald door fysische grenzen samenhangend met de atomaire structuur van de materie.

Doch ook de economie stelt grenzen. Niet alles wat heden technisch realiseerbaar is, is economisch toepasbaar of kan onder het bereik van allen worden gebracht. Wederom een enkel voorbeeld: behalve voor militaire toepassingen beweegt het verkeersvliegtuig zich op dit moment nog in de zogenaamde „subsonic” sfeer, maar bijv. het Concorde-project van Engeland en Frankrijk is reeds een groot „supersoon” vliegtuig. Men kan nu bijvoorbeeld de vraag stellen of het nog zin heeft de vliegduur op grote trajecten met één of meer uren te bekorten; of dit economisch verantwoord is; of er niet kapitaalverlies ontstaat door het „obsoleet” worden van de bestaande vliegtuigen, dit alles tegen de achtergrond van het feit dat het verkeer van en naar de vliegvelden door onze overvolle wegen, door wachttijden, door douane- en paspoortenafhandeling enz. eerder een snelheidsverlaging dan een snelheidsvergroting te zien geeft. Misschien ligt hier ook een economische rem op een al te snelle ontwikkeling, die wetenschappelijk en technisch gesproken mogelijk is.

Maar men kan verder denken. Evolutie van de vliegtuigontwikkeling blijft niet staan bij het supersone vliegtuig, omdat de huidige ruimtevaart reeds aantoonde, dat men de lijn door kan trekken naar hypersonic voertuigen, die zich evenals de satellieten in een soort ballistische baan rond de aarde, maar in het zwaartekrachtsveld ervan, kunnen bewegen en die snelheden kunnen bereiken van bijv. 25.000 km per uur. Dit is geen „science fiction”, want serieuze deskundigen schatten dat dit tussen 1990 en 2000 mogelijk zal blijken te zijn. Laten wij hierbij ook niet vergeten, dat de grote ziener en schrijver Jules Verne al zijn fantasieën, die toen als droombeelden en „science fiction” werden aangemerkt, thans werkelijkheid zou hebben zien worden, indien hij nog had geleefd!

Misschien is er nog een andere grens die een beperking oplegt aan een te ongebreidelde technologische ontwikkeling, nl. het zo uitermate complexe en subtiele menselijke lichaam met zijn uiterst gevoelige biologische regelorganen. Een ieder die lange overzeese vliegtochten maakt, weet hoe het hele menselijke „regelsysteem” ontregeld wordt door de in korte tijd met het vliegtuig overbrugde tijdsverschillen, klimaatverschillen, zelfs seizoenovergangen en eventueel hoogteverschillen. Men zal deze snelheden niet ad infinitum kunnen opvoeren zonder invloed en misschien zelfs nadelige invloed op dit subtiele menselijke organisme.

ONTWIKKELINGSLANDEN EN TECHNOLOGIE

Wanneer wij nu het oog richten op de ontwikkelingslanden, dan is ieder het er wel over eens dat natuurlijk ook de meer welvarende westerse wereld een taak heeft te vervullen. Het probleem van de „derde wereld” is zeker niet uitsluitend een probleem van kapitaaltekort, van deviezentekort en van gebrek aan kennis en ervaring, maar hier speelt ook het punt van de „motivation” een rol, omdat soms deze onbewuste drijfveer voor vernieuwing, verbetering en verandering (nog) onvoldoende is. Wellicht is het feit, dat wij onvoldoende aandacht hebben besteed aan dit aspect van de veranderingen die de ontwikkelingslanden ook in dit opzicht moeten ondergaan, mede één van de oorzaken van de teleurstelling over het soms geringe relatieve effect van de ontwikkelingshulp. Het is ook niet zo, dat deze landen er uitsluitend mee gediend zijn, indien de westerse wereld ertoe medewerkt om bijvoorbeeld zogenaamde „prestige-objecten” of uitsluitend industriële

projecten te entameren, die zeer arbeidsintensief zijn. Het kan even goed zijn dat moderne, goed gemechaniseerde bedrijven in deze landen beter in staat zijn om op korte termijn de bevolking aan goederen te helpen, die zij dringend nodig heeft en tegen de laagst mogelijke prijs en de beste kwaliteit, dan wanneer zulks door handwerk zou moeten geschieden. Bovendien: werk schept werk.

Een belangrijk facet is hierbij ook dat dit de mogelijkheid biedt aan diegenen, die dikwijls met aanzienlijke hulp van het westen een verdergaande opleiding hebben genoten, in het eigen land werk te vinden in plaats van elders in de wereld werkzaam te zijn, terwijl eigenlijk het eigen land hun hulp zou nodig heeft. Wie uit eigen aanschouwing soms de wel haast uitzichtloze situatie kent voor velen van de intellectuelen uit de ontwikkelingslanden, weet dat voor hen de mogelijkheden in moderne industrieën veel groter zijn dan indien het handwerk met primitieve hulpmiddelen zou worden gecontinueerd.

Zelfs de modernste technieken behoeven niet aan de ontwikkelingslanden voorbij te gaan of slechts in de beschouwing te worden betrokken na een langere periode. Typische voorbeelden hiervan zijn de mogelijkheden die de kernenergie biedt en waardoor gebieden in ontwikkelingslanden waar geen natuurlijke energiebronnen aanwezig zijn, op betrekkelijk eenvoudige wijze tot ontwikkeling kunnen worden gebracht, waardoor werkgelegenheid kan worden gecreëerd en de welvaart kan worden bevorderd. Het westen kan hierbij grote en doorslaggevende steun verlenen. Zelfs het meest moderne hulpmiddel van de communicatiesatelliet, die een onderdeel vormt van het gehele ruimtevaartprogramma, kan van verstrekkende betekenis zijn voor de ontwikkelingslanden. Het was niet voor niets dat een delegatie uit India een voorstel indiende voor satellietcommunicatie bij de „United Nations Conference on the Exploration and Peaceful Uses of Outer Space”, die in augustus 1968 te Wenen werd gehouden.

Het systeem voor India omvat een satelliet waarvan de kosten, inclusief de lancering, geschat worden op \$ 10 mln. Verder is een aantal grondstations voor het uitzenden van programma's geprojecteerd; de kosten hiervan worden begroot op \$ 7 mln. Ontvangst zou in elke „uithoek” van India mogelijk zijn met behulp van een eenvoudige TV-ontvanger, voorzien van een speciale antenne, waarvan de kosten geschat worden in de orde van grootte van \$ 100 (zonder distributiekosten). Gedacht wordt aan 600.000 ontvangers, zodat het mogelijk is om elk van de 560.000 dorpen te bereiken en dus vele tientallen miljoenen mensen! Voor dichtbevolkte streken zou het lonend zijn om met een grotere antenne te werken, waarbij het ontvangen signaal opnieuw wordt uitgezonden. Indien men aanneemt, dat de satelliet een levensduur van vijf jaar heeft, tenzij hij ongelukkigerwijze door meteorieten wordt getroffen — maar die kans is betrekkelijk gering — en de zendapparatuur op de grond een levensduur van tien jaar heeft (dit is eerder een „veroudering” dan een „versleten” zijn) en dat er 50 mln. mensen van profiteren, bedragen de investeringskosten in deze apparatuur 5 à 10 dollarcent per jaar per kijker (dus zonder programma's en exploitatiekosten). Televisie-apparaten en ontvangantennes zullen bijna geheel lokaal gemaakt kunnen worden met een gering importpercentage van speciale materialen en halfabrikaten.

In het genoemde voorstel wenst men het bedoelde systeem in eerste instantie te gebruiken voor voorlichting omtrent gezinsvorming, landbouwvoorlichting en elementair onderwijs. Reeds in 1967 heeft men in Delhi een centrum gebouwd waar met behulp van „closed circuit”-

televisie geëxperimenteerd wordt met bovengenoemde educatieve televisieprogramma's. Belangstelling voor dergelijke systemen bestaat in Azië, Afrika en Zuid-Amerika en er hoeft niet aan te worden getwijfeld dat verschillen van zulke systemen omstreeks 1975 operationeel zullen zijn.

De ruimtevaart en -techniek beloven nog meer vruchten waarvan de ontwikkelingslanden kunnen profiteren. De potentiële economische besparingen van weervoorspelling op lange termijn worden door de National Academy of Science en National Research Council (USA) geschat op \$ 2.000 mln. per jaar. Met de zogenaamde „earth resources”-satellieten is het mogelijk om grote gebieden van de aarde te overzien en conclusies te trekken omtrent de stand van gewassen, uitbreiding van plantenziekten, omvang van bosbranden, de waterstand, het verloop van zeestromingen, om slechts enkele voorbeelden te noemen.

LEEFBAARHEID EN TECHNOLOGIE

Terugkerend naar onze eigen problematiek in onze westerse wereld, is het juist erop te wijzen hoe wetenschap en techniek zullen kunnen en moeten medewerken om zeker in deze hoog geïndustrialiseerde en dichtbevolkte gebieden een leefbaar klimaat te scheppen, waarbij de problemen van lucht- en waterverontreiniging, dus „milieu-hygiëne” bovenaan staan. Een probleem dat met kracht moet worden aangepakt evenals het grote probleem van de afvalvernietiging (plastics!). Hiervoor zijn moderne technische hulpmiddelen nodig.

Eén stap verder en men komt dan tevens aan het fascinerende gebied van de „life sciences”, de medische wetenschappen, de biochemie, de biologie, de fysiologie, de farmacologie enz. waar ook de technische wetenschappen met name de technische natuurkunde, chemie, electronica en de fijnmechanische werktuigbouw een grote rol moeten spelen. Ook hier weer zijn de Verenigde Staten ons ver vooruit. De overheid in de USA alleen al investeert per jaar \$ 1.600 mln. in deze „life sciences”, zijnde 29% van de overheidsbudgetten voor fundamenteel en toegepast onderzoek. Van dit bedrag wordt ongeveer 70% besteed aan medisch, 20% aan biologisch en 10% aan agrarisch onderzoek. Wanneer wij tegen deze achtergrond de mogelijkheden voor de medische en medisch/technische research in ons land bekijken, moet men helaas constateren dat er een grote achterstand bestaat, waarbij het raakvlak van de medische disciplines met de fysica, de chemie en de ingenieurswetenschappen (die men onvolledig kan samenvatten met de woorden „bio-engineering” of „medisch ingenieur”, naast de „medisch-fysicus”) zeker niet mag worden vergeten.

In dit licht bezien mag dan ook, met volledige erkenning van de noodzakelijkheid of wenselijkheid om in Maastricht een universiteit te stichten, worden betreurd, dat deze mogelijkheid tot koppeling door het besluit van de regering ten aanzien van de achtste Medische Faculteit werd gemist; een besluit, dat waarschijnlijk meer op politieke en sentimentoverwegingen tot stand kwam dan door enig ander argument. Het nabij gelegen Aken met zijn koppeling tussen Technische Hogeschool en Medische Faculteit had ons ook aan het denken kunnen zetten! Het is nl. ook op dit gebied het „teamwork” dat zo noodzakelijk is en voor dit „teamwork” is een brede achtergrond nodig. Men moet dus m.i. daar terecht komen waar deze achtergrond zoveel mogelijk aanwezig is. Het is ook niet voor niets dat onze grote medisch-academische centra in zeer nauw contact met de zogenaamde niet-klinische vakken staan

en dat men steeds meer toenadering zoekt tot de natuurwetenschappen en de technische wetenschappen. De medisch-fysicus heeft zijn intrede al jaren geleden gedaan in deze centra, de elektronisch-ingenieur wordt steeds meer ingeschakeld en ook de wiskundige, voor de behandeling van de mathematische vraagstukken via de computer en perifere apparatuur, van patiënten- en wetenschappelijke programma's kan niet meer worden ontbeerd.

Het zijn slechts enkele grepen, zeer fragmentarisch, uit een enorm areaal van problemen, mogelijkheden en oplossingen, maar bij alles wat wij denken en doen moeten wij ons wel realiseren, dat het uiteindelijk om de welvaart en het welzijn van de mens gaat. Deze mag en zal nooit slaaf van de materie worden, al denken sommigen dat dit gevaar bestaat. In deze complexe, snel veranderende wereld waarin wij leven, zullen dynamiek en zelfbeheersing, wetenschappelijke achtergrond en praktische ervaring, doorzettingsvermogen en tact, eigen mening, maar ook begrip voor het standpunt van anderen, een krachtig beleid doch ook verdraagzaamheid, de pijlers moeten zijn waarop de samenleving van morgen zal moeten rusten.

Th. P. Tromp

(Slot van blz. 1267)

tallen voorstellen, waarvan de prioriteiten op het huidige ogenblik onmogelijk in te zien zijn.

BESLUIT

„Indien ik het hoogwater niet kan meester worden, hoe kan ik de hoop van het volk beantwoorden?“, schreef dichter Kuo-Mo-Jo⁸.

Ontwikkeling, ontwikkelingshulp, ontwikkelingspolitiek hebben in de jaren zeventig een synthese dringend nodig. Dijken dienen opgeworpen tegen een vloed van voorstellen. De *relatieve efficiëntiegedachte*, nochtans bekend sinds de jaren vijftig door het werk van Prof. Dr. J. Tinbergen, schijnt nog niet volledig doorgedrongen te zijn; vandaar die overvloed van voorgestelde maatregelen, waarvan een zeker aantal elkaar ongetwijfeld neutraliseren. Op het regionale⁹, het nationale en het internationale vlak kunnen we wat rationaliteit zonder gevaar in acht nemen; orde scheppen in een enigszins chaotische ontwikkelingserfenis uit de „sixties“ is een mooie taak voor het komende decennium.

J. Paelinck

Blijf bij - lees E.-S.B.!

⁸ In *Zondvloed*, geciteerd door J. Gardelle en Ch. Prou: *Etablissement de Programmes en économie sous-développée*, Dunod, Parijs 1964, vol. 1, blz. 191.

⁹ Men zie hiertoe: *L'efficacité des mesures de politique économique régionale*, Namen, Faculté des Sciences Economiques et Sociales, Centre de Recherches, uitgegeven door de schrijver.

Stichting Bedrijfsgebouwen - Leeuwarden

Binnenkort
beschikbaar
te Leeuwarden

3 nieuwe industriehallen

Afmetingen: ca 800 m² nuttig vloeroppervlak benevens
± 800 m² onbebouwd terrein

Ligging: aan weg en spoor op industrieterrein Schenkenschans

Koopprijs: f 200.000,— - f 250.000,—, afhankelijk van de gewenste
voorzieningen doch inclusief grond

Financiering: volledige financiering (huurkoop) mogelijk

Subsidie: bij vestiging 25 % op de investeringen in grond, gebouwen,
machines en vaste bedrijfsinstallaties

Inlichtingen: Stadhuis Leeuwarden, Telefoon 0 5100 — 40222
de heer F. van Dijk

Geld- en kapitaalmarkt 1959-1969

Elke schrijver van een wekelijkse kroniek — zeker wanneer deze kroniek zich over een beperkt gebied strekt — worstelt met de moeilijkheid dat er in één week zo weinig gebeurt. Hij vergist zich. Zou er inderdaad niets gebeuren dan zou er ook niets veranderen. Maar de schier onmerkbare wijzigingen in elke week blijken cumulatief zeer belangrijke veranderingen op te leveren. Door een toeval ben ik de kroniekschrijver van de jaren zestig van *ESB* geworden. In januari 1960 begonnen, heb ik nu gevraagd eind 1969 van mijn verplichtingen te worden ontheven. Terugblikkend op die 10 jaar, kan ik stellen dat er heel veel veranderd is. Een enkel punt moge ik ter afsluiting van mijn medewerking aanstippen.

Concentratie, branchevervaging, verschuiving en expansie kenmerken de geld- en kapitaalmarkt in de jaren zestig. Bij de Nederlandsche Bank is de toeneming van de bankpapiercirculatie groter geweest dan die van de goud- en deviezenvoorraad. Regels om de banken tot medefinanciering te verplichten zijn daarom niet meer nodig.

De betekenis van de geldmarkt is in de laatste tien jaar als primaire markt kwantitatief toegenomen. Het bedrag van het uitstaande schatkistpapier, het belangrijkste object van de markt, is bijna verdubbeld (resp. f. 3 mrd. en bijna f. 6 mrd.). De omvang van de secundaire markt is echter sterk verminderd. Deze markt wordt door rente-arbitrage in beweging gehouden, maar de rente-ontwikkeling heeft de basis aan de markt ontnomen. Rekent men ook de verkoop van papier aan de centrale bank tot deze markt dan is er op dit punt van een zekere groei sprake. Men moet echter wel bedenken, dat de beweegredenen hier niet bij de rente maar bij de liquiditeitsontwikkeling der banken liggen. De Nederlandsche Bank is weer als instelling van herdisconto gaan optreden.

De liquiditeitsontwikkeling der handelsbanken houdt nauw verband met de betalingsbalans, uit hoofde waarvan geen of nauwelijks meer toevoer van liquiditeiten plaatsvindt. De voortdurende uitbreiding van de bankpapiercirculatie betekent een duurzame drainerende factor. De internationalisatie van de markt is sterk toegenomen. Het herstel van de externe convertibiliteit leidde tot omvangrijke korte-kapitaalstromen. Met name de Eurovalutamarkt verheugt zich in een snelle groei.

De handelsbanken hadden zich aanvankelijk toegelegd op uitbreiding van het dienstenpakket in de kredietsector (middellang krediet, huurkoopfinanciering, persoonlijke leningen enz.). In een latere fase zijn zij in verband met de liquiditeitsontwikkeling uiterst actief geworden bij de aantrekking van middelen, hetgeen tot een structurele wijziging in de creditzijde van de balans heeft geleid:

	ultimo 1959	sept. 1969
	(in f. mln.)	
Rekening-courantsaldi	4.145	7.488
Termijndeposito's	2.577	12.759
Spaargelden	513	4.658

Door de oprichting van de bankgirocentrale, de introductie van de betaalcheque en het accepteren van salarisrekeningen poogt men de creditgelden omhoog te brengen. De banken hebben steeds meer het karakter van geldmarktinstellingen verloren. In het laatste jaar wordt dit geaccentueerd door het aantrekken van meer lang en middellang geld. De banken zijn gemengde instellingen geworden. De liquiditeitsfactor heeft ook tot wijziging in de buitenlandse verhoudingen geleid:

	ultimo 1959	sept. 1969
	(in f. mln.)	
Buitenlandse saldi enz.	2.470	11.814
Buitenlandse schulden	778	9.763

Slechts door op grote schaal financiering in het buitenland te zoeken, kunnen de banken uitgebreid op buitenlandse markten uitzetten.

De landbouwkredietbanken hebben hun karakter van boerenleenbanken verloren. Zij treden steeds meer buiten het agrarische gebied en penetreren in de steden. Vele spaarbanken ontwikkelen zich van sociale instellingen in de richting van commercieel georiënteerde algemene banken.

Op de kapitaalmarkt zijn de wijzigingen meer graduëel dan principieel. De markt heeft een grotere taak gekregen in de financiering der investeringen, omdat de interne financiering per saldo is teruggelopen. De grootste aanbieders waren en zijn nog steeds de institutionele beleggers. Binnen deze groep vinden langzame verschuivingen plaats. Overheid en bedrijfsleven waren en zijn de belangrijkste vragers. De binnenlandse emissiemarkt wordt door de Nederlandsche Bank geïsoleerd gehouden. Via de Euro-leningenmarkt, waar ingezetenen zowel als vrager en als aanbieder optreden is er toch een zekere mate van internationalisatie.

In het mechanisme dat vraag en aanbod verbindt is de markt voor ondershandse leningen overheersend geworden. Aandelenemissies zijn teruggebracht tot een vorm van beperkte aanvullende financiering. Middellang-krediet is eveneens een steeds grotere rol gaan spelen. Een en ander heeft de betekenis van de beurs, eertijds beschouwd als het centrum van de financiële wereld, tot een beperkter terrein teruggedrongen.

Tenslotte de rente. De periode met extreem lage rentevoeten van na de tweede wereldoorlog was in de jaren vijftig reeds voorbij. Het decennium sluit af met zeer hoge rentetarieven:

	Daggeld	Kasgeld-leningen (= drie-maands)	Kapitaalmarkt
Dec. 1959	2,18%	2,75%	4,44% a)
Dec. 1969	6,75%	8,875%	7,64% a)

Prof. Dr. C. D. Jongman

a) Perpetuelen.

